

Government Oriental Library Series

Edited by the Pandits under the Supervision of the Curator,
Government Oriental Library, Mysore.

Bibliotheca Sanskrita No. 43

स्मृतिचन्द्रिका

श्रीयाज्ञिकदेवणभट्टोपाध्यायरचिता

संस्कारकाण्डः प्रथमः

SMRITICHANDRIKA

BY
DEVANA-BHATTA

EDITED BY
L. SRINIVASACHARYA
Pandit, Govt. Oriental Library, Mysore

I. SAMSKARA KANDA

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE
GOVERNMENT OF HIS HIGHNESS THE
MAHARAJA OF MYSORE

MYSORE :
PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS
1914

Rs. 1—8—0

Government Oriental Library Series

EDITED BY PANDITS UNDER THE SUPERVISION OF THE
CURATOR, GOVT. ORIENTAL LIBRARY, MYSORE

Bibliotheca Sanskrita No. 43

स्मृतिचन्द्रिका श्रीयाज्ञिकदेवणभट्टोपाध्यायरचिता संस्कारकाण्डः प्रथमः

SMRITICHANDRIKA

BY
DEVANA-BHATTA

EDITED BY
L. SRINIVASACHARYA
Pandit, Govt. Oriental Library, Mysore

I. SAMSKARA KANDA

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE
GOVERNMENT OF HIS HIGHNESS THE
MAHARAJA OF MYSORE

MYSORE :

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS

1914

BL

1215

R5 D4

1914

V.1

NOTE

The following manuscripts have been used in preparing this edition :—

- (1) A paper manuscript (No. C 21) of the Government Oriental Library, Mysore.
- (2) A palm-leaf manuscript belonging to the Melkote Sanskrit College.
- (3) A paper manuscript belonging to the Adyar Library.

17-7-14.

A.M.S.

स्मृतिचन्द्रिकायां संस्कारकाण्डे

विषयसूचिका

विषयः	पत्रसंख्या.
प्रमाणसाधनम्	1
धर्मप्रमाणानि	5
धर्मस्वरूपनिरूपणम्	13
श्रुत्यादिवलावलनिर्णयः	15
देशनिर्णयः	17
निधिद्वदेशाः	22
देशधर्माः	24
युगधर्माः	27
कलियुगधर्माः	28
संस्कारपरिभाषा	32
गर्भाधानम्	36
पुस्वनम्	43
सीमन्तोन्यनम्	44
गर्भणीधर्माः	45
जातकर्म	48
नामकरणम्	52
निष्क्रमणम्	55
कांवेधः	56
अन्नप्राशनम्	57

विषयाः				पत्रसंख्या.
चृद्गाकरणम्	58
स्त्रीसंस्काराः	60
अनुपनीतधर्माः	62
विद्यारम्भः	66
उपनयनम् तस्य मुख्यकालः	67
उपनयनस्य गौणकालाः	72
अजिनानि	74
वासांसि	75
दण्डाः	76
मेखलाः	79
यज्ञोपवीतम्	80
अग्निकार्यम्	85
गुर्वादिस्वरूपनिरूपणम्	88
अभिवादनम्	95
मान्यत्वानिमित्तानि	106
भिक्षाटनम्	108
उपनीतधर्माः	117
वेदप्रशंसा	128
श्रुतप्रशंसा	130
अध्ययनविधिः	132
उपाकरणम्	145
उत्सर्जनम्	147
अनध्यायाः	149
ब्रह्मचर्यकालावधिः	165

विषयः.	पत्रसंख्या.
ब्रह्मचारिद्विध्यम्	167
आश्रमसमुच्चयविकल्पौ	172
समावर्तनम्	177
विवाहः	179
सापिण्ड्यस्त्रूपम्	180
समानप्रवरत्वनिर्वचनम्	182
सापिण्ड्यसगोत्रत्वानिवृत्तिः	185
मातुलसुतापरिणयनसमर्थनम् ...	187
कन्यालक्षणानि	200
असर्वर्णपरेणयनसमर्थनम्	205-208
वरलक्षणानि	209
कन्यादानकालाः	211
कन्यादानफलम्	214
पुनरुद्धाहनिषेधः	221
कन्यादातृनिर्णयः	223
विधवानियोजनम्	224
विवाहभेदाः	227

इति संस्कारकाण्डविषयसूचिका.

अशुद्ध संशोधनम्.

पुटे.	प डौँ. की.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
7	12	भूयः	त्रूयः
15	23	सक्रि	सक्ति
36	14	पारि	परि
42	6	ऋणवान्	ऋणवा
,,	7	च्येण	च्येण
50	18	तदाहः	तदहः
59	,,	ददयोः	पदयोः
89	19	मिटृतो	पितृतो
97	13	प्रयु	प्रल्यु
104	9	मिमिति	मिति
128	18	ज्ञानार्थम्	ज्ञानार्थी
165	20	कालावधि	कालावधेः
174	1	भून्ता	भूला
175	15	भवि	भविष्य
196	4	स्तिव	स्तव
210	9	णार्थम्	रणार्थम्
227	19	मांतमोपि	गौतमोपि

श्रीमहागणपतये नमः

याज्ञिक देवणभट्ट विरचिता

स्मृतिचन्द्रिका.

संस्कारकाण्डः

वागीश्वरीं गणेशं च नत्वा विद्रदनुग्रहात् ।
सर्वलोकहितार्थाय क्रियते स्मृतिचन्द्रिका ॥
स्वाभिप्रायेण हि मया न किञ्चिदिह लिख्यते ।
किन्तु वाचनिकं सर्वं अतो ग्राहैव निर्भयेः ॥

प्रमाणसाधनम्

मन्वादिप्रणीतानामेव धर्मशास्त्राणां वेदमूलत्वादेव तान्येव
धर्मे प्रमाणानीति तदधिगमोपयोगितया तच्छास्त्रप्रणेतारः
प्रथमं प्रदर्श्यन्ते । तत्र पैठीनसिः—

तेषां मन्वज्ञिरोव्यासगौतमाऽयुशनोयमाः ।
वसिष्ठदक्षसंवर्तशातातपपराशराः ॥
विष्ण्वापस्तम्बहारीताः शङ्खः कात्यायनो गुरुः ।
प्रचेता नारदो योगी वोधायनपितामहो ॥

सुमन्तुः कश्यपो वश्रुः पैठीनो व्याघ्र एव च ।
 सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः काष्ठाजिनिस्तथा ॥
 जावालिर्जमदग्निश्च लोगाक्षिर्ब्रह्मसम्भवः ।
 इति धर्मप्रणेतारः पद्मिंशष्टपयस्समृताः ॥

इति । ननु किमियं परिसङ्घच्या ? मैवम्, तथा सति वत्सम-
 रीचिदेवलपारस्करपुलस्त्यपुलहक्तुऋष्यशृङ्गलिखितच्छागलेया-
 दीनां धर्मशास्त्रप्रणेतृत्वं न स्यात् । न च तथाऽस्तिवति
 वाच्यम्, तेपामपि वेदमूलस्मृतिशास्त्रप्रणेतृत्वेन मन्वादिभ्योऽ-
 विशेषात् । अत एव शङ्खः—

“ मनुयमदक्षविष्णवङ्गिरोवृहस्पत्युशनआपस्तम्बगौतमसंव-
 र्तात्रेयहारीतकात्यायनशङ्खलिखितपराशरव्यामशाता-
 तपप्रचेतोयाङ्गवल्क्यादयः 。”

इत्यादिग्रहणं कृतवान् । अतः प्रदर्शनार्थमेव परिगणनं
 न्याय्यम् । अत्राङ्गिराः—

जावालिर्नाचिकेतश्च स्कन्दो लोगाक्षिकाश्यपौ¹ ।
 व्यासससनत्कुमारश्च शन्तनुर्जनकस्तथा ॥
 व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूर्कर्णः कपिञ्जलः ।
 वोधायनः कणादश्च विश्वामित्रस्तथैव च ॥
 उपस्मृतय इत्येताः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

¹ कश्यपौ.—क.

इति । अथ पुराणानि—

ब्रह्मं पादं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ।
तथाऽन्यज्ञारदीयं च मार्काण्डेयं च सप्तमम् ।
आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यं नवमं तथा¹ ।
दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्ग्येकादशं तथा¹ ।
वाराहं द्वादशं चैव स्कान्दं चैव त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं वामनं च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम् ॥
मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डं च तथाऽपरम् ॥
वक्नपेक्षत्वेन वेदश्च प्रमाणम् । तन्मूलत्वेन स्मृत्याचारा
वपि । तन्मूलत्वं च तत्प्रतिपादितार्थाभिधायित्वात् । तथा
च भृगुः—

यः कथित्कस्यचिद्र्मो मनुना परिकीर्तिः ।
स सर्वोऽभिहितो वेदे ब्रह्मज्ञानमयो हि सः ॥

इति । शङ्खोऽपि—

‘तत्र वेदमूलास्स्मृतयःः’

इति । एतदप्यदृष्टार्थानामेव, न पुनर्दृष्टार्थानाम् । तथा
च पुराणम्—

सर्वा एता वेदमूला दृष्टार्थाः परिहृस तु ॥

इति । ननु यदे स्मृतिशास्त्रस्य वेदप्रतिपादितार्थपरत्वेन
वेदमूलत्वं तर्हि तेनैवालं किं धर्मशास्त्रेणत्याशङ्क्याह मरीचिः—

¹ स्मृतम्.—क. ² सर्व.—क.

दुर्वोधा वैदिकाशशब्दाः प्रकीर्णत्वाच्च ये खिलाः ।
तज्जैस्त एव स्पष्टार्थाः स्मृतितन्त्रे प्रतिष्ठिताः ॥

इति । एवं पुराणानामपि प्रामाण्यं प्रयोजनवत्त्वं च
सिद्धम् । अत एव वेदचतुष्टयं दर्शयित्वाऽहं श्रुतिः—
‘इतिहासपुराणं पञ्चमम्’

इति । न च श्रुत्यादीनां पौरुषेयत्वादितर्कवलेनाप्रामाण्यं
शङ्कनीयं, तस्याप्रातेष्ठितत्वादोषाभिधानाच्च । तथा च मनुः—
योऽवमन्येत ते तूभे हेतुशास्त्राश्रयो द्विजः ।
स साधुभिर्विहिष्कार्यः नास्तिको वेदनिन्दकः ॥

इति । उभे श्रुतिस्मृती । यमोऽपि—
एतैर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा ।
तान्येतानि प्रमाणानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ।
यस्तानि हेतुभिर्हन्यात् सोऽन्ये तमसि मज्जति ॥

इति । धर्मशास्त्रग्रहणं पुराणादेरपि प्रदर्शनार्थम् । अत एव
विष्णुः—

पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सतम् ।
आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

इति । एवं च गृहकारणामपि प्रामाण्यमविरुद्धम् । तेषा-
मपि मन्वादिप्रणीतस्यैव संस्कारकलापस्य स्वशास्त्रावगतमन्त्र-
विनियोगद्वारेण प्रयोजकत्वात् । तथा च देवलः—

मन्वादयः प्रयोक्तारो धर्मशास्त्रस्य कीर्तिः ।
तत्प्रयुक्तप्रयोक्तारो गृहकारास्समूचिरे ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां प्रमाणसाधनम् ॥

धर्मप्रमाणानि.

अथ धर्मप्रमाणानि तत्र याज्ञवल्क्यः—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमित्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

इति । पुराणं ब्राह्मादि । न्यायः तर्कः । मीमांसा
वेदवाक्यविचारः । धर्मशास्त्रं मन्वादिस्मृतयः । अङ्गैः व्या-
करणादिभि युक्ताः चत्वारो वेदाः । एताश्चतुर्दश विद्यानां धर्म-
ज्ञानानां स्थानानि निमित्तानि प्रमाणानि धर्मस्य च विद्याद्वारेण ।
मनुरपि—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनां आत्मनस्तुष्टिरेव च ॥

इति । अयमर्थः—वेदः धर्ममूलं धर्मे प्रमाणम्, तथा
वेदविदां स्मृतिशीले अपि, शीलं रागद्रेष्टादिवर्जनम् । आचारः
कङ्कणवन्धनादिः । आत्मतुष्टिः वैकल्पिकेषु पदार्थेषु यस्मिन्
क्रियमाणे आत्मनः प्रीतिः साऽपि प्रमाणमिति । व्या-
सोऽपि—

धर्मपूलं वेदमाहुः ग्रन्थराशिमकृत्रिमम् ।

तद्रिदां स्मृतिशीले च साध्वाचारं मनःप्रियम् ॥

साधवः शिष्टाः । तथा च मनुः—

शिष्टाचारस्मृतिर्वेदाख्विविधं धर्मलक्षणम् ।

इति । लक्षणं प्रमाणमित्यर्थः । शिष्टानामपि स्वरूपं स एवाह—

धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदसपरिवृहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥

इति । इतिहासपुराणान्यज्ञानि च वेदस्य परिवृहणानि ।

तथा च वृहस्पतिः—

इतिहासपुराणभ्यो वेदं समुपवृहयेत् ।

विभेत्यल्पश्रुताद्वेदः मामयं प्रतिरिष्यति ॥

श्रुतिः प्रत्यक्षहेतुः धर्माधिगतौ येषां ते तथोक्ताः । ननु यदि वेदविदाचारः प्रमाणं तर्हि इन्द्रचन्द्रादेरहल्यातारादिगमनमपि प्रमाणं स्यात् । न च तथा । अतः कथमाचारप्रामाण्यम्? तदाह गौतमः—

‘दृष्टे धर्मव्यतिक्रमः साहसं च (तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते.’¹)

इति । साहसं परशुरामादेः मातुः शिरश्छेदादि । उच्यते—सत्यं इन्द्रादीनामहल्यागमनमपि, तथाऽपि तेषां तप-

¹ रेखाद्वयाङ्कितस्थाने ‘महताम्’ इत्येव मुद्रितपुस्तके पाठः.

संजनिततेजोविशेषेण योगिनां प्रत्यवायो न भवति । अस्मदादीनां तदभावेन तत्करणे भवत्येव प्रत्यवायः । तदाहापस्तम्बः—

तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ।

तदन्वीक्ष्य प्रयुज्ञानः सीदत्यवर(जोऽवल)ः¹ ॥

इति । मनुरपि—

धर्मव्यतिक्रमो दृष्टो महतां साहसं तथा ।

तदन्वीक्ष्य प्रयुज्ञानः सीदत्यवरंजोऽवलः ॥

इति । यत्र मनुस्मृत्यादयो न सन्ति तत्र परिपदचनं प्रमाणमित्याह मनुः—

अनास्त्रातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्गवेत् ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा भ्रूयुः स धर्मस्त्यादशङ्कितः ॥

इति । धर्मेषु धर्मप्रमाणेऽवित्यर्थः । ते च शिष्टाः दशावराः ।

तदाह गौतमः—

‘अनास्त्राते² दशावरैः शिष्टैः ऊहवङ्गिः अलुव्यैः प्रशस्तं कार्यम्.’

इति । यत्तेः प्रशस्तमित्युक्तं तत्कार्यमित्यर्थः । वोधायनोऽपि—

‘तदभावे दशावरा परिपतुः’

¹ रेखाद्यमध्यगतः पाठो न मुद्रितपुस्तके. ² अनाज्ञाते इति सूत्रपाठः.

इति । तदभावे श्रुत्याद्बभावे । याज्ञवल्कयोऽपि—
चत्वारो वेदधर्मज्ञाः परिष्वैविद्यमेव वा ।
सा ब्रूते यं स धर्मस्सत्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः ॥

इति । धर्मः धर्मशास्त्रम् । तित्वो विद्या येषां ते त्रैविद्याः
तेषां समूहः त्रैविद्यम् । क्रुगादिवेदव्यज्ञा धर्मज्ञांश्च त्रयो वा
परिषत् इत्यभिप्रायः । तथा च मनुः—

ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ।
त्रयवरा परिषज्जेया धर्मसंशयनिर्णये ॥

इति । अध्यात्मवित्तमः अध्यात्मविदां श्रेष्ठो धर्मज्ञश्च स
एको वा यमर्थं ब्रूते धर्मतया सोऽपि धर्मस्स्यात् । वसि-
ष्टोऽपि—

त्रैविद्यवृद्धा यं ब्रूयुः धर्मं धर्मविदो जनाः ।
पतने पातने चैव स धर्मो नात्र संशयः ॥

इति । तदपि श्रुत्यादिवदेव प्रमाणमित्याह यमः—
वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं
धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम् ।
यस्य प्रमाणं न भवेत्प्रमाणं
न तस्य कुर्याद्रचनं प्रमाणम् ॥

यस्य श्रुत्यादिकं प्रमाणं न भवति तत्य वाक्यं न
प्रमाणम् । अतः तत्परित्याज्यमित्यभिप्रायः । अत एव

प्रचेताः—

अमीमांसा वहिशशास्त्राः ये चान्ये वेदवर्जिताः ।

यत्ते ब्रूयुः न तत्कुर्यात् वेदाद्भर्मो विधीयते ॥

इति । तथा सम्प्रदायोऽपि कच्चित्प्रमाणमित्याह मनुः—

येनास्य पितरो याताः येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति ॥

स्वकुलपरम्परायात आचारः सम्प्रदायः । सोऽपि शास्त्रविप्रति-
पत्तौ द्रष्टव्यः । तथा च सुमन्तुः—

यत्र शास्त्रगतिभिन्ना सर्वकर्मसु भारत ।

उद्दितेऽनुदिते चैव होमभेदो यथा भवेत् ॥

तस्मिन्कुलक्रमायातमाचारं त्वाचरेद्दुधः ।

स गरीयान्महावाहो सर्वशास्त्रोदितादपि ॥

तथा धर्मज्ञसमयोऽपि प्रमाणमित्याह आपस्तम्बः—

‘धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्रः’

इति । एतच्च धर्मशास्त्रस्यापि धर्मोपयोगित्वादध्ययने फलश्रवणाच्च
तदध्येतव्यमित्याह मनुः—

यथैव वेदाध्ययनं धर्मशास्त्रमिदं तथा ।

अध्येतव्यं ब्राह्मणेन नियतं स्वर्गमिच्छता ॥

यमोऽपि—

धन्यं^१ यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वर्ग्यं तथैव च ।

^१ धर्म्य—क.

धारणं धर्मशास्त्रस्य वेदानां धारणं तथा ॥
ग्रहणाद्धर्मशास्त्रस्य ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ।

बृहस्पतिरपि—

श्रुतिस्मृती हि विप्राणां चक्षुषी परमे मते ।
काणस्तत्रैकया हीनः द्वाभ्यामन्थः प्रकीर्तिः ॥
अधीत्य चतुरो वेदान् सप्तद्वयपदक्रमान् ।
स्मृतिहीना न शोभन्ते चन्द्रहीनेव शर्वरी ॥

इति । मनुरपि—

इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणससंशितव्रतः ।
मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ॥

इति । अत्र ब्राह्मणग्रहणं द्विजात्युपलक्षणार्थम्, अत एव यमः—
इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि विद् ।
पुनाति हि पितृन् पूर्वान् सप्त सप्तावरानपि ॥

यत्पुनर्मनुनोक्तम्—

विदुपा ब्राह्मणेनेदं अध्येतव्यं प्रयत्नतः ।
विद्विद्विश्च प्रवक्तव्यं सम्यद्भनान्येन केनचित् ॥

तच्छूद्राधिकारनिवृत्तिपरम्, अत एव शूद्राधिकारं प्रकृत्य यमः—
तस्मादस्याधिकारोऽस्ति न वेदेषु न तु स्मृतौ ।

इति । अतस्सद्गो द्विजातीनामेवाध्ययनेऽधिकारः.

इति । एवं तदर्थानुष्टानेऽपि द्रष्टव्यम्, अत एव मनुः—

निषेकादिश्मशानान्तं^१ मन्त्रेर्यस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥

इति । निषेको गर्भाधानम्, श्मशानं प्रेतकर्म । व्यासोऽपि—

तेन स्मार्तमनुष्टानमन्तरेण^२ तु वैदिकम् ।

प्रवर्तते द्विजातीनां धर्मशुद्धिमधीप्सुभिः ॥

इति । यत्पुनश्शाक्यादिप्रणीतं तन्नानुष्टेयम्, तस्यावेदमूलत्वात् ।

तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

अर्हच्चार्वाक्वाक्यानि वौद्धादिपठितान्यपि ।

विप्रलम्भकवाक्यानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ॥

व्यासोऽपि—

एतेभ्योऽपि यदन्यतस्यात् किञ्चिद्दर्माभिधायकम् ।

तद्वूरतरतो विद्धि मोहस्तस्याथ्रयो मतः ॥

इति । किं तर्हि अनुष्टेयमित्येष्मिते स एवाह—

वेदार्थवित्तमैः कर्म यत्स्मृतं^३ मुनिभिः पुगा ।

तद्यवेनानुतिष्ठेत तनिर्पद्धं तु वर्जयेत् ॥

ते हि वेदार्थेतत्त्वज्ञाः लोकानां हितकाम्यया ।

आदिष्टवन्तो यं धर्मं तं धर्मं न विचालयेत् ॥

^१ नान्तो—ख.

^२ न—ख,

^३ यन्त्रम्—ख.

इति । अत्र कात्यायनः—

यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं न वोच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥

यत्र दिङ्गियमो न स्याजपहोमादिकर्मसु ।

तिस्रस्त्र दिगः प्रोक्ता ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता ॥

आसीन ऊर्ध्वः प्रह्लो वा नियमो यत्र नेतृशः ।

तदाऽऽसीनेन कर्तव्यं न प्रहेण न तिष्ठता ॥

प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्युदि मोहात्कर्थं चन ।

यतस्तदन्यथाभतं तत एव समाप्येत ॥

समाप्तं यदि जानीयान्मर्येतद्यथा कृतम् ।

तावदेव पुनः कृयन्नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

प्रायो यस्यां क्रियायां^१ तु साङ्गं तत्क्रियते पुनः।

तदङ्गस्याक्रियायां तु नावृत्तिर्नैव तत्क्रिया ॥

इति । ननु किमत्र सकलस्मार्ताङ्गोपसंहारेणानुपृष्ठानं उत न
(अन्येन) ? यदि नोपसंहारः, तदा

सर्वशाखोपसंहारादक्षः श्रौतो यथा विधिः ।

मर्वस्मृत्युपसंहारात् स्मार्तोऽप्युक्तस्तथा विधिः ॥

इत्यादिविरोधस्यात् । अथोपसंहारः, तदा नानुपृष्ठां शक्यं
विरुद्धोपसंहारसम्भवात् । उच्यते—सत्यं यदि सर्वोपसंहारः
स्यात्; किन्तु यन्नाम्नातं स्वतन्त्रेण तावन्मात्रपरिपूरणं^३मेवा-

¹ प्रधानस्याक्रियार्थं तु - ख. ² स्मार्तोपसंहारेणानृष्टानमत न वा ! यदि-इति

स्वतिरत्नाकरे. ३ परिहरण—ख.

न्यतः क्रियत इसविरोधः । अत एव कात्यायनः—

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि च ।

विद्वद्दिस्तदनुषेयं अग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

इति । अनेनैवाभिप्रायेणोक्तं, ‘सर्वस्मृत्युपसंहारात्’ इति ॥

यत्तु कायायनेनोक्तम्—

वद्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तिम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वे कृतं भवेत् ॥

इति, तन्निराकांक्षाभिप्रायं, यतस्स एवाह—

आत्मतन्त्रे तु यन्नोक्तं तत्कुर्यात्पारतन्त्रिकम् ।

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां धर्मप्रमाणानि ।

धर्मस्वरूपनिरूपणम्.

श्रुतादिप्रमाणको धर्म इत्युक्तम् । तस्य धर्मस्य मामान्यलक्षणमाह

विश्वामित्रः—

यमार्याः क्रियमाणं तु शंसन्त्यागमवेदिनः ।

स धर्मो यं विर्गहन्ते तमधर्मं प्रचक्षते ॥

इति । मनुरापि—

विद्वद्दिस्तेवितस्मद्दिः नित्यमद्रेपरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातः यो धर्मस्तं निवोधत ॥

इति । तथा विशेषतोऽपि स एवाह—

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

दीर्घित्वा सत्यमक्रोधः दशकं धर्मलक्षणम् ॥

इति । धृतिः धैर्यम् । अपराधेऽपि चित्तस्याविकारः क्षमा ।
अन्तःकरणसंयमः दमः । अस्तेयं अदत्तास्त्रीकारः । शौचं
वाह्यमाभ्यन्तरं च । इन्द्रियनिग्रहः निपिद्धेभ्यः इन्द्रियाणां
निवारणम् । हीः अकार्यनिवृत्तिः । विद्या आत्मज्ञानम् ।
सत्यं यथार्थवचनम् । तच्च प्रियमेव वेदितव्यम् । तथा च मनुः—

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्र ब्रूयात्सखमप्रियम् ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मस्सनातनः ॥

इति । अक्रोधः क्रोधराहित्यम् । एतदशकं धर्मलक्षणं धर्म-
स्वरूपमित्यर्थः । व्यासोपि—

सत्यं दमस्तपश्शौचं संतोषो हीः क्षमाऽर्जवम् ।
ज्ञानं शमो दया ध्यानमेष धर्मस्सनातनः ॥

इति । सत्यादीनां लक्षणं स एवाह—

सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसो दमनं दमः ।
तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं सङ्करवर्जनम् ॥
संतोषो विषयत्यागः हीरकार्यनिर्वर्तनम्¹ ।
क्षमा द्रन्द्रसहिष्णुत्वं आर्जवं समचित्तता ॥
ज्ञानं तत्त्वार्थसम्बोधः शमः चित्तप्रशान्तता ।
दया भूतहितैषित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः ॥

¹ हीरकार्यविलक्षणम्—क. हीथ कार्यविसर्जनम्—ख.

इति । तथा च धर्मन्तराण्यपि स एवाह—

दानं यज्ञः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
एष धर्मः परो ज्ञेयः फलवान्प्रेत्य चेह च ॥
भोगेष्वामक्तिरहितं^१ तथैवात्मावलोकनम् ।
श्रेयः परं मनुष्याणां कपिलः प्राह पार्थिव ॥
सर्वत्र समदार्शत्वं निर्ममत्वमसङ्गिता ।
श्रेयः परं मनुष्याणां प्राह पञ्चशिखो मुनिः ॥

इति । सुमन्तुरपि—

वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मस्संप्रवर्तते ।
वर्णधर्मस्स उक्तस्तु यथोपनयनं किल ॥
यस्त्वाश्रमत्वमाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते ।
स एवाश्रमधर्मस्यात् भिक्षादण्डादिको यथा ॥
वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते ।
स वर्णाश्रमधर्मस्तु यथा मौङ्गी तु मेखला ॥
यो गुणेन प्रवर्तेत गुणधर्मस्स उच्यते ।
यथा मूर्धाभिपिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् ॥
निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मस्संप्रवर्तते ।
नैमित्तिकस्म विज्ञेयः प्रायश्चित्ताविधिर्यथा ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां धर्मस्वरूपनिरूपणम् ।

श्रुत्यादिवलावलनिर्णयः

अथ श्रुत्यादीनां वलावलम् । तत्र पनुः—

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।

^१ ष्वसक्रिस्मततं—क & स.

उभावपि हि तौ धर्मौ मम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥

इति । यत्र श्रुत्योः द्रैविध्यं परस्परविरोधतः तत्र श्रुतिप्रतिपादितौ द्रावपि धर्मौ, यतः मन्वादिभ्यः पूर्वतरैरपि तौ धर्मावित्युक्तौ । तुल्यप्रमाणविशिष्टत्वादनयोः विकल्प इत्यभिप्रायः । अनेनैव स्मृत्योर्विरोधेऽपि विकल्प इत्युक्तं भवति । अत एव स्मृत्यधिकारे गौतमः—

‘तुल्यवलविरोधे विकल्पः’

इति । श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे स्मृतेः वाध एव । यथाऽऽह लोगाक्षिः—

श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत्सदा ॥

इति । एवमाचारस्यापि स्मृतिविरोधे वाध एव स्यात्,

‘श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मः तदभावे शिष्टाचारः प्रमाणम्’

इति वसिष्ठस्मरणात् । एवं परिपद्रचनेऽपि द्रष्टव्यम् । तदुक्तं चतुर्विंशतौ—

स्मृतेवेदविरोधेन परित्यागो यथा भवेत् ।

तथैव लौकिकं वाक्यं स्मृतिवाधात्परित्यजेत् ॥

इति । यत्र पुनर्मानवस्य स्मृत्यन्तरेण विरोधः तत्र मनूक्त एव श्रेयान् । तदाहाङ्गिराः—

यत्पूर्वं मनुना प्रोक्तं धर्मशास्त्रमनुच्चमम् ।

न हि तत्समतिक्रम्य वचनं हितमात्मनः ॥

इति । मनूक्तमतिक्रम्यान्यदीयं वचनं आत्मनो ज्ञानाय¹ न भवति । वृहस्पतिरपि—

बदादुपनिवद्वत्वात्प्राधान्यं तु मनोस्समृतम् ।

मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिस्सा न शस्यते ॥

श्रुतिरपि—

यद्वै किं च मनुरवदत्तद्वेषजम् ।

इति । यत्र पुनर्धर्मद्वयविरोधस्तत्र लघीयस एव² वाध इत्याह व्यासः—

धर्मं यो वाधते धर्मो न स धर्मः कथं चन ।

अविरोधी तु यो धर्मः स धर्मस्सद्विरुद्ध्यते ॥

तस्माद्विरोधे धर्मस्य निश्चित्य गुरुलाघवम् ।

यतो भूयस्ततो विद्रान् कुर्याद्धर्मविनिर्णयम् ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां श्रुत्यादिवलावलनिर्णयः.

देशनिर्णयः..

अथ देशनिर्णयः । तत्र मनुः—

सरस्वतीदपद्रत्योर्देवनव्योर्यदन्तरम्³ ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥

इति ।

कुरुक्षेत्रं च मस्त्याश्च पाञ्चालाशूरसेनकाः³ ।

एष ब्रह्मपिंदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरम् ॥

¹ हिताय.—क.

² लघुधर्मस्यैव—ख.

³ गूरुसेनजाः.

अनन्तरं ईपदूनमित्यर्थं ।

हिमवाद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राणिवनशना¹दपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तिः ॥

विनशनं सरस्वत्या अन्तर्धानदेशः ।

आ समुद्रात् वै पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् ।

तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्वृथाः ॥

इति । अत्र च पूर्वः पूर्व उत्तरोत्तरात्प्रशस्तः । तथा च सुमन्तुः—

ब्रह्मावर्तः परो देश क्रृपिदेशत्स्वनन्तरः ।

मध्यदेशस्ततो न्यूनः आर्यावर्तस्ततः परः ॥

इति । यत्पुनर्मनुनोक्तं —

कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशः म्लेच्छदेशस्ततः परः ॥

इति, तत्पूर्वोक्तदेशचतुष्यालाभे द्रष्टव्यं, तदनन्तरमस्याभिधानात् । एतच्च न देशान्तरनिराकरणाय । यत आह विष्णुः—

चातुर्बीर्ण्यवस्थानं यस्मिन्देशे न विद्यते ।

स म्लेच्छदेशो विज्ञेय आर्यावर्तस्ततः परः ॥

इति । अतश्च यत्र कृष्णसारश्चातुर्बीर्ण्यवस्थानं वा स धर्मदेश

इति मन्तव्यम् । तथा चादिपुराणम्—

¹ गिववसना. -- ख.

कृष्णसारैर्यवैर्दभैश्चातुर्वर्ण्यश्रमैस्तथा ।

समृद्धो धर्मदेशस्यादाथयेरन्विपाच्चितः ॥

इति । एतैविहीनो म्लेच्छदेश इयभिप्रायः । म्लेच्छदेश इति
वदन् तत्र धर्मक्रियानिपेधमाह । अत एव विष्णुः—

न म्लेच्छविपये श्राद्धं कुर्यात् गच्छेत्तं विपयम्¹ ।

इति । आदिपुराणेऽपि—

अधर्मदेशमध्ये तु कृत्वा क्रतुशतान्यपि ।

न पश्यन्ति द्विजाश्चेयो यातुस्सर्गे महार्गलम् ॥

इति । अनेनैवाभिप्रायेण याज्ञवल्क्योऽप्याह—

यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन्धर्मान्विवोधत ॥

इति । धर्मानुष्टानतयेति शेषः । तस्य धर्मसाधनत्वात् । अत
एव संवर्तः—

स्वभावाद्यत्र विचरेत्कृष्णसारसदा मृगः ।

धर्मदेशस्स विज्ञेयो द्विजानां धर्मसाधनम् ॥

इति । स्वभावादनादित² इत्यर्थः । शङ्खस्त्वार्यावर्तमाह—

कृष्णमृगो यावद्विचरति तावदार्यावर्तस्यात् ।

इति । आर्यावर्त इत्यनुवृत्तौ वसिष्ठोऽपि—

यावत्कृष्णमृगो विचरति ।

¹ गच्छेन्मूलेच्छविषयः—क ५५ ख

² दनिवार्तिः—ख.

³ यावद्वा न कृष्ण.—ख.

इति । आर्यवर्तोत्पन्नस्यादिपुराणे नियमविशेष उक्तः—

आर्यवर्ते समुत्पन्नो द्विजो वा यदि वाऽद्विजः ।

नर्मदां सिन्धुपारं च करतोयां न लङ्घयेत् ॥

आर्यवर्तमतिक्रम्य विना तीर्थक्रियां द्विजः ।

आज्ञां चैव तथा पित्रोरैन्दवेन विशुद्धयति ॥

करतोया नदी । एवमुक्तेष्वपि देशेषु केषु चिदपवादमाह मनुः—

न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ।

न पापण्डिद्विजाक्रान्ते नोपसर्षेऽन्त्यजैर्नुभिः ॥

इति । व्यासोऽपि—

देशांश्लूद्रावृतानन्यानधार्मिकजनावृतान् ।

प्रेच्छावृतान्प्रयत्नेन वर्जयेद्वार्मिको जनः¹ ॥

इति । अत्राप्यपवादमाह पितामहः—

शूद्रराज्येऽपि निवसेद्यत्र मध्ये तु जाहवी ।

सोऽतिपुण्यतमो देशो नरैरपि² समाश्रितः ॥

कुरुक्षेत्रनिवासेन वाराणस्यां च मानवः ।

अहिंसकः पाप³रतः पापं हित्वा दिवं ब्रजेत् ॥

न गङ्गाया विना वासः सर्वक्षत्रक्षयादते ।

काश्यां हि मरणं श्रेष्ठं विना क्षेत्रं प्रजापतेः ॥

¹ द्विजः—क & ख.

² इनार्थरपि—क.

³ स्नान.—क & ख.

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।

निवासो न विना पुण्यैर्नराणामिह जायते ॥

सर्वक्षत्रक्षयः कुरुक्षेत्रम् । व्यासोपि—

ते देशास्ते जनपदास्ते शैलास्ते तथाऽश्रमाः ।

पुण्या त्रिपथगा येषां मध्ये याति सरिद्विरा ॥

आदिपुराणेऽपि—

यत्र गङ्गा सरिच्छेष्टा स देशस्तत्पोवनम् ।

सिद्धक्षेत्रं च तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

प्रभासे पुष्करे काश्यां नैमिशोऽमरकण्ठके ।

गङ्गायां सरयूतीरे निवसेद्वार्मिको जनः ॥

व्यासोपि—

अन्तर्वेदिर्मध्यदेशं ब्रह्मावर्तं च यज्ञियम् ।

मिश्रितं सरयूतीरं पुष्करं नैमिशं तथा ॥

देशानेतान्निवासाय संश्रयेरन् द्विजातयः ।

इति । अत्र द्विजातिग्रहणं शूद्रस्य प्रदर्शनार्थं, तस्य आपद्येव
मनुना देशानुग्रहस्मरणात्—

एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन्प्रयवतः ।

शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्तिः ॥

इति ।

निपिद्धदेशाः

अथ निपिद्धदेशाः । तत्र वोधायनः—

आनर्ता अङ्गमगधारसौराष्ट्रा दक्षिणापथः ।

अपास्यास्सिन्धुसौवीरा एते सङ्कीर्णयोनयः ॥

इति । व्यासोऽपि—

अङ्गवज्ञानघ्रविपयो ये चान्ये म्लेच्छजातयः ।

कृष्णसारविहीनाश्र देशानेतान्विसर्जयेत् ॥

आदिपुराणेऽपि—

काञ्चीकोसलसौराष्ट्रा देवराष्ट्रा द्रिकच्छजाः¹ ।

सौवीर² कोङ्कणोद्भूता एतेऽष्टौ निन्दिता भृशम् ॥

पञ्च नद्यो वहन्त्येता यत्र निस्त्रय पर्वतात् ।

आरष्टा नाम ये देशा न तेष्वार्योऽन्वहं वसेत् ॥

नर्मदासिन्धुकाशीनां पारं पद्मस्य पश्चिमम् ।

गत्वा नरकमाप्नोति तीर्थकालाधिकं वसन् ॥

अङ्गवज्ञकलिङ्गाश्र³ विन्ध्यमालवकास्तथा ।

नर्मदादक्षिणं यच्च सिन्धोरुत्तरमेव च ॥

पौष्ट्रश्वैव सुराष्ट्रश्च चैव्यकेरलमागधाः⁴ ।

¹ वेदराष्ट्रा द्रव्यकच्छपाः—ख.

² कावेरी—क ; काश्मीर—ख.

³ ज्ञान्ध—ख.

⁴ चैव्यमागधिकाः खगाः—ख.

न विवाहं तथा श्राद्धं यज्ञं चैव समाचरेत् ॥
पापदेशाश्च ये केचित्पापैरध्युपिता जनैः ।
गत्वा देशानपुण्यांस्तु लृत्स्नं पापं समश्नुते ॥
सौराष्ट्रं बिन्धुसौवीरं आवन्त्यं दक्षिणापथम् ।
गत्वैतान्कामतो देशान् कलिङ्गांश्च पतेद्विजः ॥

इति । एतत्पूर्वोक्तकृष्णसारादिविहीनदेशाभिप्रायं मन्तव्यं,
तस्यापि धर्मसाधनत्वात् । वोधायनस्तु सिन्धुसौवीरादिगमने
प्रायश्चित्तमाह—

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान् तथा प्रखन्तवासिनः^१ ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥

इति । प्रत्यन्तोऽन्तदेशः । तथा च श्रुतिः—
तस्मान्न जघन्यान्नान्त्यान्

इति । आदिपुराणेऽपि.—

सौराष्ट्रसिन्धुसौवीरमावन्त्यं दक्षिणापथम् ।
एतान्देशान्द्रिजो गत्वा पुनस्संस्कारमर्हति ॥
हिमवत्कौशिकं विन्ध्यं पारं पद्मस्य पश्चिमम् ।
तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनस्संस्कारमर्हति ॥
तस्मात्प्रभातसमये गत्वा गङ्गातट^२ शुभम् ।
प्रत्यन्तवासशुद्धचर्थं करिष्यामो महत्तपः ॥

^१ प्रत्यन्तवासिनधण्डालदेशाः—वैद्य. ^२ जल—क & ख.

इति । तथा द्विजानामापदि वृत्त्यर्थं देशानुग्रहः स्कन्दपुराणे
दर्शितः—

अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च पार्वतांस्तत्समीपगान् ।
सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान् केरलाऽन्धकमालवान् ॥
निवासाय द्विजो नित्यमनापदि विसर्जयेत् ।
एतेष्वापदि गत्वा तु तन्निवृत्तौ पुनर्वजेत् ॥

इति ॥ इति स्मृतिचन्द्रिकायां निषिद्धदेशनिर्णयः ॥

देशधर्माः

अथ देशधर्माः । तत्र बोधायनः—

“पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतः अनुपनीतेन भार्यया
च सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वस्तुहितपरि-
णयनमिति । तथोत्तरतः ऊर्णाविक्रयः सीधुपानमुभयतो-
दद्विर्व्यवहारः आयुधीयकं समुद्रयानमिति । इतर इत-
रास्मिन्कुर्वन्दुष्यतीतर इतरास्मिन् । तत्र तत्र देशप्रामाण्य-
मेव स्यात्” ।

इति । अयमर्थः इतरो दाक्षिणात्य इतरस्मिन्नुदीच्ये देशोऽ-
नुपनीतादिना सह भोजनादिकं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे ।
तथोदीच्य इतरस्मिन्दक्षिणे ऊर्णाविक्रयादिकं कुर्वन् दुष्यति
न स्वदेशे, कुतः देशप्रामाण्यात् देशनिवन्धनत्वात्प्रामाण्यस्ये
त्यर्थः । वृहस्पतिरपि—

¹ पारदा—क & ख. ² एतानप्यापदि यही संश्रयेद्रूत्तिकाशनः—क & ख.

उद्राश्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य मुता द्विजैः ।
मध्यदेशे कर्मकराश्चिनश्च¹ गवाशिनः ॥
मत्स्यादाश्च नराः पूर्वे व्यभिचाररतास्त्रयः ।
उत्तरे मव्यपा नार्यस्पृश्या नृणां रजस्वलाः ॥
सहजाताः प्रगृह्णन्ति भ्रातुभार्यमभर्तुकाम् ।

इति । एतेषां च देशव्यवस्थया प्रामाण्यमाह स एव—
देशजातिकुलानां च ये धर्मस्तत्प्रवर्तिताः² ।
तथैव ते पालनीयाः प्रजा प्रकुभ्यतेऽन्यथा ॥

इति । देवलोऽपि—

येषु देशेषु ये देवाः येषु देशेषु ये द्विजाः ।
येषु देशेषु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका³ ॥
येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्मचारश्च यादशः ।
तत्र तान्नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादशः ॥
यस्मिन्देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्यनगरेऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत्⁴ ॥

इति । एवमविशेषेण देशधर्माणां प्रामाण्यप्रसक्तो मनुराह—
सञ्चिराचरितं यच्च धार्मिकैश्च द्विजातिभिः ।
तदेशकुलजातिनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥

¹ शिशिनश्च—क. शिशाल्पनश्च—ख.

² तत्प्रकीर्तिताः । क, ख.

³ मृत्तिका—क.

⁴ विचारयेत्—क.

इति । सन्द्विराचरितं यच्छुत्यादिप्रमाणाविरुद्धं तेदशकुलजातीनां धर्मत्वेन प्रकल्पयेदित्यर्थः । तथा च गौतमः—

देशजातिकुलवर्मा आम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम् ।

इति । तत्र विरुद्धा अपि कचित्कचिहृश्यन्ते । यथा—

विरुद्धास्तु प्रहृश्यन्ते दाक्षिणासेपु सम्प्राति ।

स्वमातृलमुतोद्वाहो मातृवन्धुत्वदूपितः ॥

अभर्तृकभ्रातृभार्याग्रहणं चातिदूपितम् ।

कुले कन्याप्रदानं च देशेष्वन्येपु हृश्यते ॥

तथा भ्रातृविवाहोऽपि पारसीकेपु हृश्यते ।

तथैकादशरात्रादौ श्राद्धे भुक्तं तु यैद्विजैः ॥

तेभ्यश्चाद्वे पुनर्दानं केचिच्चेच्छन्ति देशिनः ।

दत्वा धान्यं वसन्तेऽन्ये शरदि द्विगुणं पुनः ॥

गृहन्ति वन्धुक्षेत्रं च प्रविष्टे द्विगुणे धने ।

भुज्यतेऽन्यैरप्रविष्टे मूले तत्र विकृश्यते ॥

इत्यं विरुद्धानाचारान्प्रभूतान्विनिवर्तयेत् ।

देशजासादिधर्मस्य प्रामाण्यमविरोधिनः ॥

शास्त्रेणातो नृपम्सर्वं शास्त्रं दृष्टा प्रवर्तयेत् ।

इति । तथा लोकविरुद्धमपि परित्याज्यमेव । तदाहवराहमिहिरः—

देशाचारस्तावदादौ विचिन्त्यः
देशेदेशे या स्थितिस्मैव कार्या ।
लोकविद्रिष्टं पण्डिता वर्जयन्ति
दैवज्ञा ये लोकमार्गेण यान्ति ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां देशधर्माः ।

युगधर्माः ।

अथ युगधर्माः । तत्र मनुः—

अन्ये कृतयुगे धर्माः त्रेतायां द्रापरे परे ।
अन्ये कालियुगे नृणां युगहासानुरूपतः ॥
तपः परं¹ कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमेव च ।
द्रापरे यज्ञमेवाहृदानमेव कलौ युगे ॥

तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि परं प्रधानमित्यर्थः । वृहस्पतिरपि—

तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्मृतम् ।
द्रापरे चाध्वरः प्रोक्तस्तिष्ये दानं दया दमः ॥

तिष्यः कलिः । पराशरोऽपि—

कृते तु मानवो धर्मस्त्रेतायां गौतमस्य तु ।
द्रापरे शङ्खलिखितौ कलौ पाराशरस्मृतः ॥
त्यजेदेशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।
द्रापरे कुलमेकं तु कर्तारं तु कलौ युगे ॥

¹ धर्मः—ख.

कृते संभाष्य पतितस्तेतायां स्पर्शनेन तु ।
द्रापरे धनमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥

वृहस्पतिरपि.—

कृते यदव्वदाचो धर्मस्स त्रेतायामृतुत्रयात् ।
द्रापरे तु त्रिपक्षेण कलावद्वा तु तद्वेत् ॥

विष्णुपुराणेऽपि.—

यत्कृते दशभिर्वर्षेतायां हायनेन तु ।
द्रापरे तच्च^१ मासेन अहोरात्रेण तत्कलौ ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—

त्रेतायामाबिद्को धर्मो द्रापरे मासिकस्स्मृतः ।
यथाशक्ति चरेत्पाङ्गः तद्वद्वा प्राप्नयात्कलौ ॥

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि.—

पुष्करं तु कृते सेव्यं त्रेतायां नैमिशं तथा ।
द्रापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत् ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायां युगधर्माः..

कलियुगधर्माः..

अथ कलियुगधर्माः । तत्र व्यासः—

ध्यायन्कृते यजन्यज्ञस्तेतायां द्रापरेऽर्चयन् ।

^१ पञ्च—क.

यदाप्रोति तदाप्रोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम् ॥
धर्मोत्कर्पमतीवात्र प्राप्रोति पुरुषः कलौ ।
अल्पायासेन धर्मज्ञास्तेन तुष्टोऽस्मयहं कलौ ॥

इति । आदिपुराणेऽपि—

यस्तु कार्त्युगो धर्मो न कर्तव्यः कलौ युगे ।
पापप्रसक्तास्तु यतः कलौ नार्यो नरास्तथा ॥
न विद्रक्ता न शुद्धोऽर्थः न शुद्धिर्मनसः कलौ ।
यतोऽतस्सत्यमेवैकं नराणामुपकारकम् ॥

इति । कार्तः कृतयुगसम्बन्धी । तथा निषिद्धधर्मा अपि
तत्रैवोक्ता:—

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः ।
गोत्रान्मातृसपिण्डातु विवाहो गोवधस्तथा ॥
नराश्वमेधौ मत्रं च कलौ वर्ज्या द्विजातिभिः ।

क्रतुरपि—

देवराच्च मुतोत्पत्तिः दक्षा कन्या न दीयते ।
न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ च न कमण्डलुः ॥

त्रास्मै¹.—

ऊदायाः पुनरुद्धाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।
कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलम् ॥

¹ पुराणेऽपि.—क.

इति । तथा ऽन्येऽपि धर्मज्ञसमयप्रमाणप्राहुः ।¹

विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् ।
 वालिकाऽक्षतयोन्योश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ॥
 कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।
 आततायिद्विजाग्रचाणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् ॥
 द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि सङ्घृहः ।
 सत्रदीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥
 महाप्रस्थानगमनं गोहिंसा चैव² गोसवे ।
 सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च सङ्घृहः ॥
 अग्निहोत्रहवण्याश्च सहालीढा³ परिग्रहः ।
 वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिचोदितः ॥
 वित्तं स्वाध्यायसोपेक्षमघसङ्कोचनं तथा ।
 प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥
 संसर्गदोपस्तेनाद्यर्महापातकनिष्ठृतिः ।
 वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपहरणक्रिया ॥
 दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
 सवर्णानां तथा दुष्टैसंसर्गशोधितैरपि ॥
 अयोनौ सङ्घृहे वृत्ते⁵ परित्यागो गुरुख्वियाः ।
 अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ॥

¹ प्रमाणकास्सन्ति यथा.—क, ख.

² गोसंज्ञस्तिथ.—वै.

³ लेहो लीढा.—वै.

⁴ पशूपाकरण.—वै.

⁵ सङ्घृहो वित्ते.—वै.

शमितृत्वं च विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ।
 पञ्चक्तानशनेनान्नहरणं हीनकर्मणः ॥
 शूद्रेषु दासगोपाल्कुलमित्रार्थसीरिणाम् ।
 भोजयान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवाऽतिदूरतः ॥
 शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिरिता ।
 आपद्वृत्तिर्द्विजाग्रचाणामध्यस्तनिकता तथा ॥
 प्रजार्थं तु द्विजाग्रचाणां प्रजारणिपरिग्रहः ।
 ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखायिधमनक्रिया ॥
 वलात्काराद्वि दुष्ट्वांसङ्ग्हो विधिचोदितः ।
 यतेस्तु सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः ॥
 नवोदके दशाहं च दक्षिणा गुरुचोदिता ।
 ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियाऽपि च ॥
 भृग्वाग्रिपतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथा ।
 गोतृसिंशिष्टे पयसि शिष्टराचमनक्रिया ॥
 पितापुत्रविरोधेषु साक्षिणां दण्डकल्पनम् ।
 यत्र सायं गृहस्थत्वं¹ मूरिभिस्सत्य² तत्परैः ॥
 एतानि लोकगुप्तर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
 निवार्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं वुधैः ॥
 समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्वेत् ।

इति । उक्तमापस्तम्बेनापि—

¹ गृहस्थस्य.—क.

² स्तत्व—स्मृ. र.

धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्च ।

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां परिभाषा समाप्ता ।

संस्कारपरिभाषा.

अधुना लेशतस्संस्कारकाण्डमुच्यते । तत्र गौतमः—

गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्पनामकरणान्नप्राशनचौ-
लोपनयनं चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः
पञ्चानां यज्ञानामनुष्टानं देवपितृमनुष्यभूतव्रह्मणामेतेषां च
अष्टका पार्वणं श्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्रचाश्वयुजी चेति
सप्त पाकयज्ञसंस्थाः अग्रचाधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ आग्रयण-
चातुर्मास्यानि निरूद्धपशुवन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः
अग्निष्ठोमोऽत्यग्निष्ठोम उक्थच्यप्त्योडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽसोर्याम
इति सप्त सोमसंस्थाः इत्येते चत्वारिंशतसंस्काराः । अथाष्टावात्म-
गुणाः—दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनमूया शौचमनायासो मङ्गल-
मकार्पण्यमस्पृहा.

इति । वेदव्रतानि पाजापत्यादीनि । स्नानं समावर्तनम् ।
सहधर्मचारिणीसंयोगो विवाहः । पञ्चयज्ञा देवयज्ञादयः ।
अष्टका श्राद्धविशेषः । पार्वणं पर्वणि क्रियमाणं स्थालीपाक-
लक्षणम् । श्राद्धं मासिश्राद्धम् । श्रावणी सर्पवलिः । आग्र-
हायणी आग्रयणम् । चैत्री होलकाख्यकर्म । आश्वयुजी

इन्द्रध्वजहोमाख्यम्¹ । अन्ये प्रसिद्धाः । केचिदौपासनहोमो
वैश्वदेवं पार्वणमष्टका मासिश्रादं सर्पवलिरीशानवलिरिति
सप्तपाकयज्ञानाहुः । आत्मगुणानां लक्षणं वृहस्पतिराह—

यदा तु वन्धुवर्गेषु मित्रे द्वेष्टरि वा सदा ।
आपन्नो रक्षितव्यस्तु दृयैषा परिकीर्तिता ॥
वाहो चाभ्यन्तरे चैव दुःस्य उत्पादिते परैः ।
न कुप्यति न चाहन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता ॥
न गुणान्गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि ।
नान्यदोषेषु रमते साऽनमूया प्रकीर्तिता ॥
अभक्ष्यपरिहारस्तु दुष्टसंसर्गवर्जनम्² ।
स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रकीर्तितम् ॥
शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा ।
अत्यन्तं तन्न कर्तव्यमनायासस्स उच्यते ॥
प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ।
एतद्वि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदिर्शिभिः ॥
स्तोकादपि हि दातव्यं मुदितेनान्तरात्मना ।
अहन्यहनि यत्किञ्चिदकार्पण्यं हि तत्समृतम् ॥
यथोपपन्नैसन्तोषः कर्तव्यस्वागतैर्द्विजैः ।

¹ इन्द्रध्वजमहोत्सवाख्यम्.—ख.

² संसर्गव्याप्यनिन्दितैः—क. ख.

परार्थं नाभिलापेत् साऽस्पृहा परिकीर्तिता ॥

इति । यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्च स ब्रह्मण
स्सायुज्यमाग्रोतीत्याह मनुः—

संस्कारैसंस्कृतः पूर्वैरुच्चरैरपि संस्कृतः ।

नित्यमष्टगुणैर्युक्तो ब्राह्मणो ब्रह्मलौकिकम् ॥

ब्राह्मं पदमवाग्रोति यस्मान्न च्यवते पुनः ।

इति । गर्भाधानादयः पूर्वसंस्काराः । उत्तरे पाकयज्ञादयः ।
तदाह हारीतः—

द्विविध एव संस्कारो भवति ब्राह्मो दैवश्च ।
गर्भाधानादिस्स्मार्तो ब्राह्मः । पाकयज्ञहविर्यज्ञसो-
माश्चेति दैवः । ब्राह्मसंस्कारसंस्कृतः क्रपीणां
समानतां सलोकतां सायुज्यं गच्छति । दैवेनो-
त्तरेण संस्कृतो देवानां समानतां सलोकतां
सायुज्यं गच्छति ॥

इति । एतच्च गुणविहीनसंस्काराद्यभिप्रायेण । अत एव गौतमः—

यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा न चाष्टावात्मगुणा
न स ब्रह्मणस्सायुज्यं सालोक्यं च गच्छति ।

इति । अतश्च यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्च
तस्यैवेदं ब्रह्मसायुज्यप्राप्तिलक्षणं फलमित्यवगन्तव्यम् । अत्र

च गर्भाधानाद्युपनयनपर्यन्ता एव संस्काराससर्वेषां नियताः न पुनस्त्रानादयः । तथात्वे,

यमिच्छेत्कर्तुं तमाविशेषदितरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् ।
इति विरोधस्थात् । एते च संस्कारा द्विजातीनामेव । यदाह
याज्ञवल्क्यः—

विप्रक्षत्रियविच्छृङ्खला वर्णास्त्वाद्याख्ययो द्विजाः ।

निषेकाद्याश्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः ॥

इति । निषेको गर्भाधानं आद्यं यासां तास्तथोक्ताः । श्मशानं प्रेतकर्म । द्विजातीनां मन्त्रतः क्रिया इति वदन् शूद्रस्यामन्त्रकासंस्कारा इत्याह । अत एव संस्काराधिकारे यमः—

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः ।

इति । एतच्च चूडाकरणान्तसंस्काराभिप्रायम् । अत एवाहापस्तम्बः—

अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपायनं वेदाध्ययनमग्रचाधेयं
फलवन्ति च कर्माणि ।

इति । ब्रह्मपुराणे तु शूद्रस्य विवाहेतरसकलसंस्कारनिषेधो दर्शितः—

विवाहमात्रसंस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ।

इति । अतो विधिविहितप्रतिपिद्धत्वाद्विकल्पो वैदितव्यः । मनु-
रपि द्रिजानामेव समन्त्रकसंस्कार इत्याह—

वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्निषेकाद्यैद्रिजन्मनाम् ।
कार्यशशरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥

इति । वैदिकमन्त्रसाध्यत्वाद्वैदिककर्माणि पावनानि वैदिकानां
पापप्रशमनद्वारेण । तदाह स एव—

गर्भेहोमैर्जातकर्मचूडामौञ्जीनिवन्धनैः ।
वैजिकं गर्भिकं चैनो द्रिजानामपमार्जति ॥

इति । बीजं शुक्लशोणितं तदोपजनितं वैजिकं अशुचि । गर्भनिवा-
सजनितं गर्भिकम् । होमग्रहणमहोमात्मकस्य गर्भाधानादेरपि
प्रदर्शनार्थम् । अत एव गर्भाधानादि चूडाकरणान्तं कर्मभि-
धाय याज्ञवल्क्यः—

एवमेनश्शमं याति वीजगर्भसमुद्द्रवम् ।

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां संस्कारपरिभाषा ॥

गर्भाधानम्.

अथ गर्भाधानम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

पोडशर्तुर्निशास्त्रीणां तस्मिन्युग्मासु संविशेत् ।

इति । रजोदर्शनप्रभृति पोडश निशाः स्त्रीणामृतुर्गर्भग्रहणस्य कालः।

तस्मिन् युग्मासु समासु रात्रिपु संविशेद्वच्छेत् यदि पुत्रार्थी
भवति । कन्यार्थी त्वयुग्मासु । तथा च मनुः—

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिपु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥

इति । तथा चापस्तम्बः—

चतुर्थीप्रभृत्यापोऽशीमुत्तरामुत्तरां यृग्मां
प्रजानिश्च्रेयसमृतुगमनमित्युपदिशन्ति ॥

इति । व्यासोऽपि—

रात्रौ चतुर्थीं पुत्रस्यादल्पायुर्धनवर्जितः ।
पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी पष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः ।
सप्तम्यामप्रजा योपिदपृम्यामीश्वरस्तुतः ।
नवम्यां सुभगा नारी दशम्यां च परः पुमान् ॥
एकादश्यामधम्या स्त्री द्वादश्यां पुष्टपोत्तमः ।
त्रयोदश्यां सुता तत्र वर्णसङ्करकारिणी ॥
धर्मध्वजः कृतज्ञस्यादात्मवेदी दृढव्रतः ।
प्रजायते चतुर्दश्यां गणौवैर्जगतीपतिः ॥
राजपत्री महाभागा राजवंशगता तथा ।
जायते पञ्चदश्यां तु वहुपुत्रा पतिव्रता ॥
विद्यालक्षणसम्पन्नः सखवादी जितेन्द्रियः ।

आश्रयस्सर्वभूतानां पोडश्यां जायते पुमान् ॥

इति । युग्मास्वपि गच्छन् प्रतिपिद्धेतरास्वेव गच्छेत् । तत्र प्रति-
पिद्धान्याह मनुः—

अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नियमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥

तासामाद्याश्रतस्स्तु निन्दितैकादशी तथा ।

त्रयोदशी च शेषास्स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ॥

इति । तासां पोडशरात्रीणां मध्ये रजोदर्शनादारभ्य चतस्रो
रात्रीर्वर्जयेत् । अत एव पैठीनसिः—

न प्रथमे न द्वितीये न तृतीये न चतुर्थ आहयेत् ।

इति । के चिन्तु स्नानादूर्ध्वं चतस्रो वर्जयेदिसाहुः । पूर्वं तस्याः
स्पर्शननिषेधेनैव गमनस्यापि निपिद्धत्वात् तद्रमने प्रायश्चित्त-
विधानाच्च । अतः

‘पोडशर्तुर्निशास्त्रीणाम्’

इति स्नानादूर्ध्वं वेदितव्यं, तन्न—

ऋतुस्स्वाभाविकस्त्रीणां रात्रयपोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरैस्सार्धमहोभिस्सद्विर्गहितैः ॥

इति मनुवचनविरोधात् । न हि स्नानादूर्ध्वं गर्हिता रात्रयस्स-
नित । तदाह कात्यायनः—

रजस्वला चतुर्थेऽहि स्नानाच्छुद्दिमवासुयात् ।

इति । अर्वाक्षिपुनः—

सैपा ब्रह्महसा स्त्रीणां यन्मासिमासि

रजोदर्शनं यस्ततो जायते सोऽभिशस्तः ।

इत्यादिभिर्गर्हितश्रवणात् पूर्वोक्तैव ज्यायसी । यत्तु गर्भाधानमधिकृत्य हारीतेनोक्तं—

‘चतुर्थेऽहि स्नातायां युग्मासु च’

इति तच्चतुर्थेऽहि (स्नातायां) रजोनिवृत्तौ द्रष्टव्यम् । अत एव गोभिलः—

‘यदर्तुमती भवत्युपरतशोणिता तदा सम्भवकालः’

इति ।

‘पोडशर्तुर्निशास्त्रीणाम्’

इति वदन् आहि गर्भाधाननिपेधमाह । अत एव शङ्खलिखितौ—

‘नार्तवे दिवा मैथुनं व्रजेत् । क्लीवा अल्पवी-

र्याश्च दिवा प्रसूयन्तेऽल्पायुपश्च’

इति । याङ्गवल्कयोऽपि संवेशने विशेषमाह—

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मधां मूलं च वर्जयेत् ।

मुस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ॥

इति । मुस्थ इन्दौ चन्द्रवले सति मधामूले विहाय क्षामां कृशां

सकृदच्छन् लक्षणं लक्षणयुक्तं पुत्रं जनयेदित्यर्थः । ज्योति-
शास्त्रेऽपि—

पैत्रवं पौष्णं नैऋतं चापि धिष्णवं
त्यक्ता नारीं सुप्रसन्नां प्रसन्नः ।
पुष्टः क्षामां पुत्रकामोऽभिगच्छन्
सल्लक्षणं पुत्रमाप्नोति ससम् ॥

इति । पैत्रवं मखानक्षत्रम् । पौष्णं रेवती । नैऋतं मूलम् । धिष्णवं
नक्षत्रम् । क्षामता तु तस्मिन्काले रजस्वलावतेनैव भवति । यदा
रजोनिवृत्तिर्भवति तदा लक्ष्वाहारादिना क्षामता सम्पादनीया
पुत्रोत्पत्त्यर्थम् । पुंसा च शुक्रवृद्धयर्थं त्रिग्रादिभोजनं कर्तव्यम् ।
तथा च वृहस्पतिः—

स्त्रियो रजोऽधिके स्त्री स्यात्पुमांच्छुक्लाधिके भवेत् ।
तस्माच्छुक्लविवृद्धयर्थं वृष्णं स्त्रिघं च भक्षयेत् ॥
लक्ष्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं सञ्जनयेत्सुतम् ।

इति । वृष्णं वीर्यवृद्धिकरं द्रव्यम् । मनुरपि—

पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियः ।
समेऽपुमान्पुंसियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥

इति । समे साम्ये वीजद्रव्यस्य अपुमान्पुंसक इति यावत् ।
पुंसियौ वा यदि तदा वीजविभागः । तदाह यमः—

यदि संयोगकाले तु पुरुषो रागमोहितः ।

द्रिधा समुत्सृजेच्छुरुं यमलं तत्र जायते ॥

इति । क्षीणे निस्सारेऽल्पे च विपर्ययः गर्भाग्रहणम् । क्रतुयौग-
पद्ये तु गमनक्रममाह देवलः—

यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमशो व्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्राणां ग्रहणक्रमशोऽपि वा ॥

इति । तीर्थमृतः । तद्योगपद्ये तु वर्णक्रमेणोद्वाहक्रमेण वा
गच्छेत् । अपुत्राणां पूर्वमित्यर्थः । अनेन क्रतुकालातिक्रमः
कथमपि न कार्य इत्युक्तं भवति । अत एव मनुः—

क्रतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतस्सदा ।

पर्ववर्जं व्रजेदेनां तद्वतो रतिकाम्यया ॥

इति । तद्वतः पुत्रोत्पत्तिवतः । अनेन विनाऽपि रतिकाम्यया
पुत्रजन्मार्थमृतौ गच्छेदेवेति नियम्यते । अन्यथा दोषश्रवणात् ।
तथा च पराशरः—

क्रतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति ।

योरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

इति । वोधायनोऽपि—

क्रतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति ।

पितरस्तस्य तन्मासं तस्मिन्ब्रेतसि शेरते ॥

इति । सन्निधिग्रहणादसन्निधौ न दोप इति मन्तव्यम् । सन्निधा-
वपि यावदशक्तः तावददोप एव । तथा च स्मृतिः—

यस्स्वदारानृतुस्तातान् सन्निधौ नोपगच्छति ।

भूणहत्यामवामोति प्रजा प्राप्ता विनश्यति ॥

एतदजातपुत्रविपयम्—

जायमानो वै ब्राह्मणखिभिरुक्तणवान् जायते ब्रह्म-
चयेण उक्तिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य
एष वा अनृणो यः पुत्री यज्ञवा ब्रह्मचारिवासी ॥

इत्यस्याश्श्रुतेरेकपुत्रोत्पादनेनैव चरितार्थत्वात् । उक्तं च
कूर्मपुराणे—

ऋतुकालाभिगामी स्याद्यावत्पुत्रोऽभिजायते ।

इति । ननु पुत्रान्तरोत्पत्तिविधायकोऽप्यस्ति—

‘दशास्यां पुत्रानाधेहि’

इति । सत्यं न त्वियं विधायिका स्यात्, किं तु वहपत्यप्रशंसा-
र्था । अत एव नारदः¹—

ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥

अनन्ताः पुत्रिणो लोका नापुत्रस्येति च श्रुतिः ।

¹ वसिष्ठः—ख ; पराशरः—क.

इति । ज्येष्ठपुत्रस्य जननमात्रेण पितुरानृण्यं भवतीत्यभिप्रायः ।
तथा च मनुः—

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमहीति ॥

इति । अत एवेतरेषां कामजन्मत्वमप्याह स एव—

यस्मिन्नृण्यं सन्नयति येन चानन्त्यमक्षुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरानिवदुः ॥

इति । तेनाजातपुत्रस्यैवायमृतुगमननियम इति मिद्धम् ।

॥ इति स्मृतिचन्द्रिकायां गर्भाधानम् ॥

पुंसवनम्.

अथ पुंसवनम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

गर्भाधानमृतौ पुंससवनं स्पन्दनात्पुरा ।

इति । प्राग्गर्भचलनात्पुंसवनाख्यं कर्म कार्यमित्यर्थः । वैजावापो
विशेषमाह—

मासि द्वितीये तृतीये वा पुरा स्पन्दतः ।

इति । पुंसवनमित्यनुवृत्तौ पारस्करोऽपि—

‘मासि द्वितीये तृतीये वा यदहः पुंसो नक्षत्रेण
चन्द्रमा युक्तस्यात्’

इति । पुन्नक्षत्राणि च रक्तकोशेऽभिहितानि—

हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरास्तथा तिष्यः ।
पुंसंज्ञितेषु कार्येष्वेतानि शुभानि धिष्णयानि ॥

इति । धिष्णयानि नक्षत्राणि । वृहस्पतिस्तु गर्भस्पन्दने
पुंसवनमाह—

गर्भाधानमृतौ कुर्यात्सवनं स्पन्दिते शिशौ ।

इति । इति पुंसवनम्.

सीमन्तोन्नयनम्.

अथ सीमन्तोन्नयनम् । तत्र लोगाक्षिः—

‘तृतीये गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं कारयेत्’

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि’

इति । वैजावापोऽपि—

‘अथ सीमन्तोन्नयनं मासि चतुर्थे पञ्चमे पष्ठे वाऽपि’

इति । साह्यायनगृह्योऽपि—

‘सप्तमे मासि प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनम्.’

इति । याज्ञवल्यचोऽपि—

पष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ।

इति । एते आगते जात इत्यर्थः । शङ्खोऽपि—

‘गर्भस्पन्दने सीमन्तोन्नयनं यावद्वा न प्रसवः’ ।

इति । अत्र शौनकेन विशेष उक्तः—

‘आपूर्यमाणपक्षे यथा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तस्स्यात्’

इति । एतच्च सीमन्तोन्नयनं क्षेत्रसंस्कारत्वात् सकृदेव कार्यं न प्रतिगर्भम् । तथा च हारीतः—

सकृतसंस्कृतसंस्करात्सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ।

यंयं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वसंस्कृतो भवेत् ॥

इति । देवलोऽपि—

सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता ।

इति । केचित्सीमन्तोन्नयनं गर्भसंस्कार इति प्रातिगर्भमावर्तयन्ति ।
तथा च विष्णुः—

सीमन्तोन्नयनं कर्म तत्खीसंस्कार इष्यते ।

केचिच्च गर्भसंस्काराद्गर्भगर्भं¹ प्रयुञ्जते ॥

इति । अकृतसीमन्तायाः प्रसवे सत्यव्रत आह—

स्त्री यदाऽकृतसीमन्ता प्रसूयेत कथं चन ।

गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनसंस्कारमहर्ति ॥

इति । एतेषां च पक्षाणां तत्तदृशानुसारेण व्यवस्था वेदितव्या ।

इति स्मृतिचन्द्रिकायां सीमन्तोन्नयनम्.

गर्भिणीधर्माः.

अथ गर्भिणीधर्माः । तत्र कश्यपः²—

¹ केचिच्चर्भस्य संस्काराद्गर्भगर्भं—वै. ² पाद्मादितं कश्यपः—ख.

नावस्करेपूपविशेन्मुसलोल्लखलादिषु ।
 जलं च नावगाहेत शून्यागारं च वर्जयेत् ॥
 वल्मीकं नाधितिष्ठेत न चोद्विग्रमना भवेत् ।
 विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारेण न भस्मना ॥
 न शयाळुसदा तिष्ठेद्रचायामं च विवर्जयेत् ।
 न तु पाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत् ॥
 वर्जयेत्कलहं लोकैर्गात्रभङ्गं तथैव च ।
 न मुक्तकेशी तिष्ठेत्तु नाशुचिस्स्यात्कदा चन ॥
 न शयीतोत्तरशिरा न चैवाधशिशराः क्वचित् ।
 न वस्त्रहीना नोद्विशा न चार्द्वचरणा सती ॥
 नामङ्गलयं वदेद्राक्यं न च हास्यादिकं तथा ।
 कुर्याच्छुशुरयोर्नित्यं पूजां मङ्गलतत्परा ॥
 तिष्ठेत्प्रसन्नवदना भर्तृप्रियहिते रता ।

इति । तथा मात्स्योदितं कश्यप आह—

सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिष्या तु प्रयवतः ।
 न स्नातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा ॥
 न शयाळुसदा तिष्ठेन्मञ्चच्छायां विवर्जयेत् ।
 सर्वैषधीभिः कोषणेन वारिणा स्नानमाचरेत् ॥
 कृतरक्षा सुभाषा च वास्तुपूजनतत्परा ।

दानशीला तृतीयायां पार्वत्यां नक्तं माचरेत् ॥
 पतिव्रता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी ।
 यस्तु तस्या भवेत्पुत्रः शतायुर्वृत्तिं संयुतः ॥
 अन्यथा गर्भपतनमवामाऽति न संशयः ।

इति । सुश्रुतोऽपि—

‘ततः प्रभृति व्यायामव्यवसायातितर्पणदिवास्व-
 मरात्रिजागरणशोकभययानारोहणवेगधारणकुकु-
 टासनशोणितमोक्षणानि परिहरेत्’

इति । ततः प्रभृति गर्भग्रहणप्रभृतीत्यर्थः । तद्दृहणं च श्रमादि-
 भिर्लिङ्गैरवगन्तव्यम् । तान्यपि तेनैवोक्तानि—

‘सच्चो गृहीतगर्भायां श्रमो ग्लानिः पिपासा सक्रिय-
 क्लेदनं^१ शुक्लशोणितयोस्सम्बन्धे स्फुरणं च योन्याः’

इति । गर्भिण्याश्च यदभिलिपिं तत्स्यै दातव्यम् । अन्यथा
 दोषश्रवणात् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोपमवामयात् ।
 वैरूप्यं मरणं वाऽपि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥

इति । श्रुतिरपि—

‘द्विहृदयां नारीं दौहृदिनीमाचक्षते ।

^१ सक्ति—वै.

^२ स्थिगयुर्वृद्धि—वै.

^३ स्पन्दनं—वै.

तदभिलापितं दद्यात् । वीर्यवन्तं चिरायुपं पुत्रं जनयति'
इति । इति गर्भिणीधर्माः—

जातकर्म.

अथ जातकर्म । तत्र विष्णुः—

जातकर्म ततः कुर्यात्पुत्रे जाते यथोदितम् ।

स्वगृह्य इति शेषः । ततस्स्नानानन्तरमित्यर्थः । तथा च संवर्तः—

जाते पुत्रे पितुस्स्नानं सचेलं तु विधीयते ।

इति । तच्च शीतोदकेन कार्यम् । तदाह जावालिः—

कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्विः काम्य¹मेव वा ।

इति । एतच्च रात्रावपि कार्यं ‘जाते पुत्रे’ इति जननानन्तरमस्य
विधानात् । अत एव वासिष्ठः—

पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा सङ्क्रमणे रवेः ।

राहोश्च दर्शने स्नानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥

इति । यज्ञेऽवभृथे । स्नानग्रहणं दानस्यापि प्रदर्शनार्थम् ।

अत एव व्यासः—

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।

नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु ॥

इति । तदपि नैमित्तिकदानमित्याह स एव—

¹ कार्य—वै.

ग्रहणोद्राहसङ्कान्तियात्राऽर्तिप्रसवेषु च ।
दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न दुष्यति ॥
पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्वर्या दत्तमक्षयम् ।

इति । रात्रिस्नाने तु विशेषमाह साङ्क्रान्तयायनः—

दिवा यदाहृतं तोयं कृत्वा स्वर्णयुतं तु तत् ।
रात्रिस्नाने तु सम्प्राप्ते स्नायादनलसन्निधौ ॥

इति । जातकर्म च नाभिवर्धनात्प्रागेव कार्यम् । तदाह मनुः—
प्राङ्गाभिवर्धनात्पुंसां जातकर्म विधीयते ।

इति । नाभिवर्धनं नाभिच्छेदनम् । हारीतोऽपि तमेवार्थं
सहेतुकमाह—

‘प्राङ्गाभिच्छेदनात्संस्कारपुण्यार्थान्कुर्वन्ति ।
छिन्नायामाशौचम्’

इति । संस्कारो जातकर्म । पुण्यार्थान् दानानि । जैमि-
निरपि—

यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्रोति सूतकम् ।
छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकं तु विधीयते ॥

इति । यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे—

अच्छिन्ननाभ्यां कर्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ।
आशौचोपरमे कार्यमथ वा नियतात्मभिः ॥

इति तद्रव्यविप्रकर्त्तव्यभावे वेदितव्यम् । अत एव जावालिः—

जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।

देवादतीतकालं चेदतीते सूतके भवेत् ॥

इति । श्राद्धमेतदामद्रव्येण कार्यम् । यदाह प्रचेताः—

स्त्री श्रूद्रस्स्वपचश्चैव जातकर्मणि वाऽप्यथ ।

आमश्राद्धं तथा कुर्याद्विधिना पार्वणेन तु ॥

इति । स्वपचस्स्वयंपच इत्यर्थः । सत्यव्रतोऽपि—

‘पुत्रजन्मनि नाभिकर्त्तनात्पूर्वे’ कृतजातकर्मा श्राद्धं² कुर्यात्

इति । यत्पुनव्यासेनोक्तं—

द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं प्रकुर्वात् यस्य भार्या रजस्वला ॥

इति । तदामद्रव्याभावे द्रष्टव्यम् । अतोऽस्य हीनत्वाद्रव्यमत्र भोज्यं विवक्ष्यते । द्विजः भोक्ता । आदिपुराणे तु जातश्राद्धे पकान्ननिषेधो दर्शितः—

जातश्राद्धे न दद्याद्यै पकान्नं ब्राह्मणेष्वपि ।

यस्माच्चान्द्रयणाद्विद्विस्तेषां भवति नान्यथा ॥

इति । कुमारजन्मदिनं प्रकृताह हारीतः—

‘जाते कुमारे पितृणामामोदात्पुण्यं तदाहः’

¹ पुण्यं—क, ख.

² आमश्राद्धं—ख.

इति । आमोदो हर्पः । पुण्यं दानादिकर्मणि प्रशस्तमित्यर्थः । अत एवादिपुराणं—

देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यं च सर्वदा ॥

तत्र दद्यात्सुवर्णं तु भूर्मिं गां तुरगं रथम् ।

छत्रं छागं वस्त्रमालयं शयनं चासनं गृहम् ॥

इति । प्रतिग्रहश्च नाभ्यामच्छिन्नायाम् । तदर्वाक्रिक्यमाणो न दोषायेत्याह शङ्खः—

‘कुमारप्रसवे नाभ्यामच्छिन्नायां गुडतिलहिरण्यवस्त्रगो-
धान्यप्रतिग्रहेष्वदोषस्तदहरित्येके गुर्वर्थं कुर्वता’

इति । वृद्धमनुरपि—

जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ।

हिरण्यधान्यगोवासस्तिलान्नगुडसर्पिपाम् ॥

इति । वृद्धयाज्ञवल्कयोऽपि—

तत्र सर्वं प्रतिश्राद्यं कृतान्नं तु विवर्जयेत् ।

भक्षयित्वा तु तन्मोहाद्विजथान्द्रायणं चरेत् ॥

इति । एतच्च प्रतिग्रहविधानं सकुल्यानामेवं । तदाह शङ्खः—

‘सर्वेषां सकुल्यानां द्विपदचतुर्ष्पदधान्यहिरण्यादि दद्यात्’

इति । एतच्चाशौचमध्येऽपि कार्यम् । तदाह प्रजापतिः—

आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्धयति ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां जातकर्म.

नामकरणम्.

अथ नामकरणम् । अत्र यमः—

नामधेयं दशम्यां तु द्रादश्यां वाऽस्य कारयेत् ।

पुण्ये नक्षत्रदिवसे मुहूर्ते वा गुणान्विते ॥

इति । पुण्ये नक्षत्रे पुण्ये वाऽहनि प्रशस्ते वा मुहूर्त इत्यर्थः ।

तथा च मनुः—

नामधेयं दशम्यां तु द्रादश्यां वाऽस्य कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥

इति । जन्मप्रभृति दशम्यां नामधेयं पिता कारयेत्कुर्यादित्यर्थः ।

नामकरणे तस्याधिकारात् । अत एव शङ्खः—

‘कुलदेवतानक्षत्रादिभिस्सम्बन्धं’ पिता कुर्यादन्यो वा
कुलवृद्धः’

इति । पितुरभावे कुलवृद्ध इति मन्तव्यम् । अत एव
पिण्डुपुराणम्—

ततस्तु नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।

¹ नक्षत्रादिसम्बन्धं—क ; नक्षत्राभिसम्बन्धं—ख.

इति । एतच्च शास्त्रान्तरोक्तकालोपलक्षणार्थम् । अत एव
याज्ञवल्क्यः—

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

इति । भविष्यत्पुराणेऽपि—

नामधेयं दशम्यां तु केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।

दशम्यामपरे रात्रौ मासे पूर्णे तथाऽपरे ॥

अष्टादशेऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः ।

इति । गृहपरिशिष्टेऽपि—

‘जननादशरात्रे¹ शतरात्रे संवत्सरे वा नामकरणम्’

इति । शङ्कोऽपि विशेषमाह—

‘दशम्यामुत्थाप्य पिण्डविवर्धनं पितृणां तत्र सा-
न्निध्यं (इति श्रुतेः)² व्रह्मणे चाहुतिं पूर्वं पितृननु-
मान्य तदहरेव नामकरणं कुर्यात्’

इति । उत्थाप्य पूर्वशश्यात इति शेषः । पिण्डविवर्धनं श्राद्धम् ।

अत एव पारस्करः—

‘दशम्यामुत्थाप्य व्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति’

इति । अत्रापि तत्तद्व्यानुसारेण व्यवस्था । मनुस्तत्स्वरूपमाह—

मङ्गल्यं व्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य वलान्वितम् ।

¹ व्युष्टे इत्यधिकः पाठः मदनपारिजाते.

² मदनपारिजातपाठः.

वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥

इति । मङ्गलबलधननिन्दाप्रतिपादकान्येव तेषां क्रमेण नामधेयानि भवन्तीत्यर्थः । अत्रोपपदान्यपि स एवाह—

शर्मवद्वाह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥

इति । शर्मरक्षापुष्टिप्रेष्यवाचकान्येतेषां क्रमेणोपपदानीत्यर्थः । एवं चैवं नामधेयानि भवन्ति--भद्रशर्मा, शक्तिपालः, धनपुष्टः, हीनदासः इति । यमोऽप्युत्तरपदविशेषमाह—

शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा त्राता च भूभुजः ।

भूर्तिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासश्शूद्रस्य कारयेत् ॥

इति । अत्रापि च—

‘मङ्गलयं ब्राह्मणस्य स्यात्’

इति मनुनोक्तेः पूर्वपदैर्नामधेयानि द्रष्टव्यानि । वैजावापस्त्वन्यथा नामधेयमाह—

‘पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्वयक्षरं त्रयक्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तम्’

इति । अयमर्थः—घोषवन्ति यान्यक्षराणि वर्गतृतीयचतुर्थानि तान्यादौ कार्याणि । अन्तस्था यरलवास्ते मध्ये कर्तव्याः ।

अभिनिष्ठानो विसर्जनीयः । एतदन्त इत्यर्थः । अथ वा पितामहादिनामसम्बन्धं नाम कुर्यात् यदाह शङ्खः—

‘कुलदेवतानक्षत्राभिसम्बन्धं पिता कुर्यादन्यो वा कुलवृद्धः’

इति । स्त्रीणां पुनर्नार्मधेयं मनुराह—

स्त्रीणां सुखोदयमकूरं विस्पष्टार्थं मनोहरम् ।

मङ्गलयं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥

इति । सुखोदयं सुखोच्चारणम् । मङ्गलयं मङ्गलवाचि । दीर्घवर्ण आकार ईकारो वा । अत एव पारस्करः—

‘अयुग्माक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्वितम्’

इति । शङ्खोऽपि—

‘ईकारान्तं स्त्रीणामेवं कृते नाम्नि शुचि तत्कुलं भवति’

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां नामकरणम्.

अथ निष्क्रमणम् । तत्र मनुः—

चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

इति । यस्मिन् जन्मेति शेषः । पुराणेऽपि—

द्वादशेऽहनि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

चतुर्थे मासि कर्तव्यं तथाऽन्येषां मतं विभो ॥

इति । ततः किं कर्तव्यमिति? शङ्ख आह—

चतुर्थे मासि कर्तव्यं वालस्यादित्यदर्शनम् ।

इति । यमोऽपि—

ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥

इति । लोगाक्षिरपि—

‘तृतीये मासे दर्शनमादित्यस्य’

इति । अत्रापि यथास्वगृह्यं व्यवस्था । येषां¹ तु शाखिनामनाम्नातं तेषां तु विकल्प एव¹ ।

इति स्मृतिचन्द्रिकायां निष्क्रमणम् ।

कर्णवेधः..

अथ कर्णवेधः । तत्र ज्योतिशशास्त्रम्—

कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा ।

कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्रपक्षे शुभे दिने ॥

सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुस्थे शीर्षोदये शुभे ।

दिनच्छिद्रव्यतीपातविष्टिवैधृतिवर्जिते ।

शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्घवर्तिनः ।

¹ वाक्यमिदं ‘ग’ पुस्तके न दृश्यते.

सौचिको वेधयेत्कर्णो मूच्या दिगुणसूत्रया ॥

हस्तोऽश्विनी स्वातिपुनर्वसू च तिष्येन्दुचित्रा हरिरेवती च ।

चन्द्रेऽनुकूले गुरुगुकवारे कर्णों तु वेद्यावमरेज्यलग्ने ॥

अमरेज्यो वृहस्पतिः ।

इति स्मृतिचन्द्रिकायां कर्णवेधनम् ।

अन्नप्राशनम्

अथान्नप्राशनम् । तत्र मनुः—

पष्टेऽन्नप्राशनं मासि यज्ञेष्ट्रं मङ्गलं कुले ।

यमोऽपि—

ततोऽन्नप्राशनं मासि पष्टे कार्यं यथाविधि ।

अष्टमे वाऽथ कर्तव्यं यज्ञेष्ट्रं मङ्गलं कुले ॥

लोगाक्षिरपि—

‘पष्टे मास्यन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वा’ ।

इति । शङ्खोऽपि—

‘संवत्सरेऽन्नप्राशनमर्धसंवत्सर इत्येके’

इति । अत्रापि यथास्वगृहं व्यवस्था । मार्कण्डेयोऽत्र

विशेषमाह—

देवतापुरतस्तस्य धात्र्युत्सङ्गतस्य च ।

अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रेऽथ काञ्चने ॥

मध्वाज्यकनकोपेतं प्राशयेत्पायसं तु लत् ।

कृतप्राशमधोत्सङ्गाद्वात्री वालं समुत्सृजेत् ॥

इति । अन्नप्राशनानन्तरं वालस्य जीविकापरीक्षामाह स एव—
 देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पं भाण्डानि सर्वशः ।
 शस्त्राणि चैव शास्त्राणि ततः पश्येतु लक्षणम् ॥
 प्रथमं यत्स्पृशेद्वालः ततो भाण्डं स्वयं तथा ।
 जीविका तस्य वालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥

इति । इसन्नप्राशनम्.

चूडाकरणम्.

अथ चूडाकरणम् । तत्र मनुः—

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।
 प्रथमाब्दे तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

यमोऽपि—

ततसंवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।
 द्वितीये वा तृतीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

इति । वैजाचापोऽपि—

“ तृतीये वर्षे चूडाकरणम् ”

इति । शङ्खोऽपि—

“ तृतीये वर्षे चूडाकर्म पञ्चमे वा ”

इति । लोगाक्षिरपि—

‘ तृतीयस्य वर्षस्य भूयिष्ठे गते चूडाः कर्तव्याः ’

इति । चूडाशिशखाः । शौनकोऽपि—

‘ तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा ’

इति । यस्मिन्कुले यथा चूडाकर्म तथैव कार्यमित्यर्थः । अत्रापि तत्तद्रूपानुसारेण व्यवस्था । अत्र कृपिव्यवस्थया चूडादिनियममाह लोगाक्षिः—

दक्षिणतः कमुजा^१ वासिष्ठानामुभयतोऽत्रिकाशय-
पानां मुण्डा भृगवः पञ्चचूडा अङ्गिरसः वाजि^२मेके
मङ्गलार्थशिखिनोऽन्ये यथाकुलधर्मं वा शुक्रपक्षस्य
पुण्याहे पर्वणि वा ।

इति । कमुजा चूडा । वाजिः केशपङ्किः । अन्ये तु शिखामात्रं यत्र कचन मङ्गलार्थं कुर्वन्ति । अत्र (च) जन्मप्रभृति वर्षस-
ङ्घ्या वेदितव्या ।

‘जन्मनोऽधितृतीये वर्षे चौलं पुनर्वर्षस्वोः’

इत्यापस्तम्बस्मरणात् । पुनर्वर्षसुग्रहणं विहितनक्षत्रोपलक्षणार्थम् ।
अत एव व्यासः—

आश्विनो श्रवणं स्वाती चित्रा पुष्यपुनर्वर्षम् ।
धनिष्ठोरवतीज्येष्ठामृगहस्तेषु कारयेत् ॥

क्षौरमिति शेषः । तथा निषिद्धान्यपि स एवाह—

नक्षत्रे तु न कुर्वात यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।
न प्रोपृददयोः कार्यं नैवाश्रये च भारत ॥

^१ कमुजा केशपङ्किरिति पराशरमधवीये. ^२ राजि—क.

तिथिं प्रतिपदं रिक्तां विष्टि॑ चैव विवर्जयेत् ।

वारं शनैश्चरादिसभौमानां रात्रिमेव च ॥

इति । ज्योतिशशास्त्रे॒ पि—

क्षौरे तु मासं क्षपयेद्दिनेश्वरः शनैश्चरस्सप्त कुजस्तथाऽर्ठा॑ ।

आचार्यशुक्रेन्दुवुधाः क्रमेण दद्युर्दशैकादश सप्त पञ्च ॥

इति । तथा केषुचिद्विषयेषु नक्षत्रे निषेधापवादो ज्योतिशशास्त्रे वर्णितः—

नृपाङ्गया ब्राह्मणसम्पत्तौ वा^१ बन्धस्य मोक्षे क्रतुदक्षिणेषु^२ ।

विवाहकाले मृतमूतके च सर्वेषु शस्तं भुरकर्म कार्यम्^३ ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां चूडाकरणम्.

ख्रीसंस्काराः..

अथ ख्रीसंस्काराः । तत्र याज्ञवल्क्यः—

तूष्णीमेताः क्रियास्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः ।

याः जातकर्मादिचूडाकरणपर्यन्ताः क्रियास्ताः ख्रीणां विना
मन्त्रेण कार्याः । अर्वाक्षुनर्विशेषज्ञापनात्सर्वं मन्त्रेणैव ।
मनुरापि—

अमन्त्रका तु कार्येण ख्रीणामावृद्धेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥

^१ सम्मते च.—ख.

^२ बन्धस्य मो... क्रतुदक्षिणे वा. ख.

^३ भेषु—ख ; तेषु—हृषाद्विः.

इति । आवृज्जातकर्मादिकिया । अनेनोक्तकर्मकालातिकमो
न कार्य इत्याह । अत एव तदातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह
कात्यायनः—

देवतानां विपर्यासे जुहोतिपु कथं भवेत् ।
सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा क्रमशो नुहुयात्पुनः ॥
संस्कारा आतिपथ्येरन् स्वकालाच्चेत्कथं चन ।
हुत्वैतदेव कर्तव्याः ये तूपनयनादधः¹ ॥

सर्वप्रायश्चित्तमपि तेनैवोक्तम्—

“सर्वप्रायश्चित्तं च पञ्चमिः प्रत्यृचं ‘त्वं नो अग्ने’
इति द्वाभ्यां, ‘अयाश्चाग्ने’, ‘ये ते शतम्’,
‘उदुत्तमम्’ इति च”

इति । उपनयनकालातिपत्तौ व्रात्यस्तोमाच्चेव² । गोविलस्तु
विशेषमाह—

तूष्णीमेताः क्रियास्त्वीणाममन्त्रेण तु होमतः³ ।

इति । स्त्रीणां तु विवाह एवोपनयनमित्याह मनुः—

वैवाहिको विधिस्त्वीणामौपनायनिकस्स्मृतः⁴ ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽप्रिपरिक्रिया ॥

¹ तूपनयनादयः—ख.

² व्रात्यप्रायश्चित्तं भवत्येव—वैद्य.

³ स्त्रीणां मन्त्रेण तु होमः । मद्दत्पा.

⁴ संस्कारो वैदिकस्स्मृतः—मनुः.

इति । अत्र पतिसेवा गुरुशुश्रूपा । गृहार्थो गृहकृत्यं तत्करणम्-
प्रिपारिचर्येति । अतश्चात्रापि प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षा
इत्यादि समानम् । यत्तु हारितेनोक्तम्—

‘द्विविधास्त्वयो ब्रह्मवादिन्यस्सद्योवध्वश्च । तत्र
ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्निधनं वेदाध्ययनं स्व-
गृहे च मिश्नाचर्येति । सद्योवधूनां चोपस्थिते
विवाहे कथंचिदुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः कार्यः’

इति । तत्कल्पान्तराभिप्रायम् । तथा च यमः—

पुरा कल्पे तु नारीणां मौञ्जीवन्धनमिष्यते ।
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥
पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत्परः ।
स्वगृहे चैव कन्यायाः भैक्षचर्या विधीयते ॥
वर्जयेदजिनं चीरं जटाधारणमेव च ।

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां स्त्रीसंस्काराः.

अनुपनीतधर्माः.

अथानुपनीतधर्माः । तत्र गौतमः—

‘प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षः’

इति । कामचार इच्छागतिः । कामवादोऽश्लीलादिभाषणम् ।
कामभक्षः पर्युपितादिभोजनम् । एतेषु प्रागुपनयनात्र दोष इत्य-
भिप्रायः । तथा च विष्णुपुराणम्—

भक्ष्याभक्ष्ये तथाऽपेये वाच्यावाच्ये तथाऽनृते ।

अस्मिन्काले न दोपस्यात्स यावनोपनीयते ॥

इति । न चापेय इत्यनेन मद्यादिपाने न दोष इति शङ्कनीयम् ।
वर्जयेदित्यनुवृत्तौ ।

‘नित्यं मद्यं ब्राह्मणः’

इति गौतमस्मरणात् । नित्यग्रहणमनुपनीतस्यांपि निषेधप्राप्त्य-
र्थम् । न च प्रागुपनयनाद्वाह्यण्यमेव नास्तीत्यपि शङ्कनीयम् ।

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

इति मनुना ब्राह्मणस्य सत उपनयनविधानात् । एवं गौतमादि-
वचनं महापातकादिव्यतिरिक्तविषयमिति मन्तव्यम् । तथा च
स्मृत्यन्तरम्—

स्यात्कामचारभक्षोक्तिर्महतः पातकादते ।

इति । इतरत्रापि क्वचित्कामभक्षस्यापवादमाह गौतमः—

‘ब्रह्मचारी अहुतात् स्यात्’

इति । हुतं हुतशिष्टं चरुपुरोडाशादि । तदत्तीति हुतात् न हुता-
दहुतात् । यथाऽयमहुतात्स्यात्¹ । तथा चाह यमः—

वैश्वदेवं पुरोडाशमग्निमध्याच्च यहुतम् ।

यो ह्याच्छिशुराकृप्य मात्रा रक्ष्यः प्रयवतः ॥

¹ अत्र “ तथा पित्रा नियुज्येतेत्यर्थः ” एवमधिकपाठो वैद्यनाथीये.

² यद्यद्या.—क.

इति । वैश्वदेवं वैश्वदेवशेषम् । तथा कामचारस्याप्यपवादमाह
गौतमः—

‘ब्रह्मचारी’

इति । यदा तु कथंचिद्भाष्टुपकालादुपन^१यनातिक्रमः तदाऽपि
तेन ब्रह्मचारिणा भवितव्यमिति तस्यार्थः । न च ब्रह्म-
चरित्येतद्ब्रह्मचारिधर्मप्राप्त्यर्थमिति शङ्कनीयम् । यत आह
वसिष्ठः—

न ह्यस्य^२ विद्यते कर्म किंचिदामौज्जिवन्धनात् ।

वृत्त्या शूद्रसमस्तावद्यावद्वेदेन जायते ॥

इति । गौतमोऽपि—

‘यथोपपादमूलपुरीपो भवति’

इति । न तस्योदञ्चुखो दिवा रात्रौ दक्षिणामुख इत्यादयो
नियमास्सन्तीत्यर्थः । एवं सर्वत्रानियमे प्राप्ते क्वचिज्ञियमार्थ-
माह स एव—

‘नास्याचमनकल्पो विद्यते’

इति । कल्पः प्रकार इत्यर्थः । अनेनाचमननिमित्तेष्वाचमनमात्र-
मस्तीति ज्ञायते; कल्पमात्रस्यैव निषेधात् । अत एवमभिधानेन
अनाचान्तस्पर्शेऽपि पित्रादेरशुद्धिर्नास्तीत्याह स एव—

‘न तदुपस्पर्शनादाशौचम्’

^१ कालादावुपन — ख ; काले उपन — क.

^२ नेहास्य — ख,

इति । तावन्मात्रेणैव तस्य प्रयतत्वादित्यभिप्रायः । नन्वेवं तर्हि
चण्डालसूतिकादिस्पृष्टस्पर्शेऽप्यशुद्धिर्न स्यात्? मैवं; गौतम-
वाक्ये चण्डालादेरप्रकृतत्वात् ।

‘पतितचण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितस्पृष्टुच्यप-
स्पर्शने सचेलोदकस्पर्शनाच्छुद्धेयत्’

इत्यत्र वयोविशेषानभिधानाच्च । अतो

‘न तदुपस्पर्शनादाशौचम्’

इत्येतत्,

‘न तस्याचमनकल्पो विद्यते’

इति प्रकृताचमनविषयमेवेति मन्तव्यम् । अनेनैवाभिप्रायेणाप-
स्तम्बोऽप्याह—

‘आऽन्नप्राशनाद्भर्मा नाप्रयतां भवन्ति । आ परि-
संवत्सरादित्येके । यावता वा दिशो न प्रजा-
नीयुः । ओपनयनादित्यपरम् । अत्र ह्यधिकार-
शास्त्रैर्भवति’ ।

इति । अत्र ह्यधिकार इति हेतुवलादन्ये इत्यादिपक्षत्रयं पूर्वपक्षत्वे-
नोपन्यस्तमित्युक्तं तद्वाष्ये । तथा शुद्धयन्तराण्याह गौतमः—

‘अन्यत्रापामार्जनप्रधावनावोक्षणेभ्यः ।’

इति । अपामार्जनमुच्छिष्टावयवानां सोदकेन पाणिना संमार्ज-

¹ रप्रवृत्तत्वात्.—ख.

नम् । प्रधावनं प्रक्षालनमेध्यालिपस्य । अवोक्षणं प्रोक्षण-
मशुचिसंस्पृष्टस्य । एतेभ्योऽन्यत्राचमनं शुद्धिहेतुरित्यर्थः । एव
माचमनादिभिः कृतशौचप्राप्ति नाग्निहोत्रादौ नियुञ्ज्यात् । तदाह
गौतमः—

‘न त्वे वै न माग्निहोत्रलिहरणयोर्नियुञ्ज्यात्’
इति । तस्य मन्त्रहीनत्वादित्यभिप्रायः । मनुरपि—

नैव कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।
होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्तो नासंस्कृतोऽपि च ॥

इति । न च मन्त्रान्ग्राहयित्वा^१ विनियोग इत्याह गौतमः—

‘न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनात्’
इति । स्वधानिनयनं प्रेतकर्म । तत्रानुपनीतस्यापि मन्त्राध्ययन-
मविरुद्धमित्यर्थः । ब्रह्मग्रहणं स्मृत्यज्ञायनिषिद्धार्थम् । मनुरपि—
न द्यस्मिन्युज्यते कर्म किंचिदा मौजिवन्धनात् ।
नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायामनुपनीतधर्मा ।

विद्यारम्भः

अथ विद्यारम्भः । तत्र मार्कण्डेयः—

प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दने ।
पष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथाऽष्टुपीम् ॥

^१ त्वाऽपि—वै.

रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरभौमदिने, तथा ।
 एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं तु कारयेत् ॥
 पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्वतीम् ।
 स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्यां च विशेषतः ॥
 एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयाद्वृतम् ।
 दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणां कर्तव्यं चात्र पूजनम् ॥
 प्राण्मुखों गुरुरासीनो वारुणाभिमुखं शिशुम् ।
 अध्यापयेत्तु प्रथमं द्विजाशीर्भस्तुपूजितम् ॥
 ततः प्रभृत्यनध्यायान्वर्जनीयान्विवर्जयेत् ।
 अष्टमीद्वितयं चैव एकान्ते च दिनदयम् ॥
 आशौच इन्द्रयात्रायां भूकम्पे राहुदर्शने ।
 व्यतीपाते त्वहोरात्रमुल्कापाते तथैव च ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां विद्यारम्भः.

उपनयनम्.

अथोपनयनम् । तत्र याज्ञवल्कयः—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
 राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥

इति । उपनयनमेवोपनायनम् । तद्ब्राह्मणस्य गर्भग्रहणादारभ्य
 जन्मतो वाऽष्टमे वर्षे कार्यम् । एकेन सह वर्तत इति सैकम् ।

¹ दिनं—मदनपा.

² त्रयम्—ख.

तस्मिन्नेकादशे द्वादश इत्यर्थः । राजन्यवैश्ययोरपि गर्भादेव
वर्षसङ्घच्या—

गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादेकादशे राज्ञः गर्भात् द्वादशे विशः ॥

इति मनुस्मरणात् । अत्र लोगाक्षिः—

‘सप्तमे वर्षे ब्राह्मणस्योपनायनं नवमे राजन्यस्य
एकादशे वैश्यस्येति ; गर्भपञ्चमे ब्राह्मणमुपनयेद्-
र्भाष्टमे वा गर्भेकादशे राजन्यं गर्भद्वादशे वैश्यं
गर्भपोडशे वा ’

इति । गौतमस्तु काम्योपनयनमाह—

‘नवमे पञ्चमे वा काम्यम् ’

इति । तत्रापि गर्भाद्येव वर्षसङ्घच्या । नित्यं काम्यं चोपन-
यनमुक्ता—

‘गर्भादिसङ्घच्या वर्षणाम् ’

इति तेनैवोक्तत्वात् । एतच्च ब्राह्मणविपयम् । यदाहाङ्गिराः—

ब्रह्मवर्चसकामस्य पञ्चमेऽब्देऽग्रजन्मनः ।

आयुष्कामस्य नवमे कार्यं मौञ्जीनिवन्धनम् ॥

इति । मनुरपि—

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं चिप्रस्य पञ्चमे ।

इति । क्षत्रियवैश्ययोस्तु अङ्गिरसोक्तं द्रष्टव्यम्—

षष्ठे तथा द्वादशे च राज्ञो वृद्धिर्वलायुपोः ।

ईहायुपोऽस्तु वैश्यस्य अष्टमे च चतुर्दशे ॥

इति । ईहा कृष्णादिविषया चेष्टा । अत्र पष्ठाष्टमयोर्बिंदुे वेदितव्ये । तथा च मनुः—

राज्ञो वलार्थिनप्पष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ।

एवमन्यमिमन्त्रपि काले फलान्तरोद्देशेन कार्यम् । तदाहापस्तम्बः—

‘अथ काम्यानि—सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम् । अ-
ष्टम आयुष्कामम् । नवमे तेजस्कामम् । दशमेऽ-
न्नायकामम् । एकादश इन्द्रियकामम् । द्वादशे
पशुकामम्’ ।

इति । एतच्च वर्णत्रयसाधारणम् । तदुपनिषदानन्तरमस्य विधानादित्युक्तं तद्भाष्ये । अत्र च ब्राह्मणादीनां द्वितीयं जन्म । तदाह वसिष्ठः—

मातुर्यदग्रे जननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धनम् ।

इति । अत्रोपपत्तिमाह मनुः—

तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीवन्धनचिह्नितम् ।

तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥

वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते ।

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘स हि विद्यातस्तं जनयति ; तच्छेष्टुं जन्म ।

शरीरमेव मातापितरौ जनयतः’ ॥

इति । एवं ब्राह्मणादीनां त्रयाणामेव द्विजत्वं न शूद्रस्य । तस्य
द्वितीयजन्मनोऽभावात् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

मातुर्यदग्ने जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात् ।

ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजास्स्मृताः ॥

इति । अत्र च वर्णव्यवस्थायामृतुनियममाहापस्तम्बः—

‘वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि
वैश्यम्’

इति । अथवा माघादयः पञ्च मासा ग्राह्याः । तथा च
ज्योतिशशास्त्रम्—

माघादिषु तु मासेषु मौञ्जी पञ्चसु शस्यते ।

इति । एतच्च वर्णत्रयसाधारणम् । तदुक्तं ज्योतिशशास्त्रं एव—

ऋतुर्वसन्तशुभदोऽग्रजानां ग्रीष्मो नृपाणां च शरद्विशां च ।

त्रतस्य वन्धे यदि वाऽखिलानां माघादयः पञ्च भवन्ति मासाः॥

इति । यजुशशाखिनां तु पुनर्वसन्तग्रहणं नियमार्थमित्युक्तं धर्म-
भाष्ये¹ । वसन्तादयोऽपि सूर्यस्य राशिद्वययोगाद्वन्ति । एत-
दपि तत्रैवोक्तम्—

¹ आपस्तम्बधर्म. 1,19.

मृगादिराशिद्वयभानुयोगात् पडर्तवस्युशिशिरो वसन्तः ।

ग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरच्च तद्रूपं हेमन्तनामा कथितश्च पष्टः ॥

इति । मृगो मकरः । अनेन मीनमेपयोर्वसन्त इत्युक्तं भवति ।

श्रुतिस्तु मधुमाधवावेव वसन्त इत्याह—

‘मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृत्’

इति । मधुमाधवौ चैत्रवैशाखौ । एवं तिथ्यादयोऽपि ज्योतिश्शा-
स्त्रैऽवगन्तव्याः—

नष्टचन्द्रेऽष्टगे^१ शुक्रे निरंशो चैव भास्करे ।

कर्तव्यं नोपनयनं नानध्याये गलग्रहे ॥

इति । राशेः प्रथमभागस्थितस्मूर्यो निरंशः । गलग्रहोऽपि
तवैवोक्तः—

त्रयोदशीचतुर्पकं तु सप्तम्यादित्रयं तथा ।

चतुर्थ्येकाकिनी^३ प्रोक्ता अष्टावेते^४ गलग्रहाः ॥

इति ।

गुरुर्भृगुसुनो धात्रीपुत्रशशधरात्मजः ।

स्युरेते क्रुग्यजुस्सामार्थवणामधिपाः क्रमात् ॥

इति । भूगुसुतश्शुकः । धात्रीपुत्रोऽङ्गारकः । शशधरात्मजो बुधः ।

एते क्रुगादीनां क्रमेणाधिपा भवन्ति । तस्मिन्वारे तच्छा-
खीयस्योपनयनं कार्यमित्यभिप्रायः ।

^१ इशाख एवाव.

^२ षष्ठे—ख ; न्द्रेऽस्तगे—क.

^३ कादशी—वैद्य.

^४ नव चैते—वैद्य.

हस्तत्रये पुष्पधनिष्ठयोश्च पौष्णश्विसौम्यादितिविष्णुभेषु ।
शस्ते तिथौ चन्द्रवलेन युक्ते कार्यौ द्विजानां व्रतवन्धमोक्षौ ॥
इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायामुपनयनमुख्यकालाः.

गौणकालाः..

अथ गौणकालाः । तत्र मनुः—

आ पोडशाद्वाह्यणस्य सावित्री नातिवर्तते ।

आ द्राविंशात्क्षत्रवन्धोरा चतुर्विंशतेर्विंशः ॥

इति । आकारश्चायमभिविधौ । यत आह व्यासः—

औपनायनिकः कालः परष्पोडशवार्षिकः ।

द्राविंशतिः परोऽन्यस्य स्याच्चतुर्विंशतिः परः ॥

इति । परोऽन्तिमः । तत ऊर्ध्वं गौणकालोऽपि नास्तीत्यर्थः ।

अत एव तदतिक्रमे पातित्यमाह यमः—

समतिक्रान्तकालाश्च पतितास्सर्व एव ते ।

इति । व्यासोऽपि—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां कालश्चेदत्यगादयम् ।

सावित्रीपतिता ब्रात्याः परिहार्याः प्रयत्नतः ॥

इति । परिहार्या इति वदन् एते संसर्गानर्हा इत्याह । अत एव
वसिष्ठः—

‘नैनानुपनयेयुर्नार्ध्यापयेयुर्न याजयेयुर्नैभिर्व्यवहरेयुः’ ॥

इति । मनुरापि—

नैतैरपूर्वाधिवदापद्यपि च कर्हिचित् ।

ब्राह्मान्यानांश सम्बन्धान्नाचरेद्भूणस्सह ॥

इति । ब्रह्मसम्बन्धोऽध्यापनादि । अपूर्वैरकृतप्रायश्चित्तैरित्यर्थः ।

अत एव सङ्कल्पकारः—

ब्रात्यस्याकृतचित्तस्य न कार्यमुपनायनम् ।

अध्यापनं याजनं च विवाहादि च वर्जयेत् ॥

इति । प्रायश्चित्तमपि याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते¹ सर्वधर्म² वहिष्कृताः³ ।

सावित्रीपतिता ब्रात्या ब्रात्यस्तोमाद्वै क्रतोः ॥

इति । ब्रात्यस्तोमो ब्रात्यानां प्रायश्चित्तार्थः क्रतुः । तं विहाया-
न्यत्रानधिकार इत्यर्थः । तत्र त्वपवीकस्यानधीतवेदस्याकृता-
धानस्य च वचनादधिकार इत्यविरोधः । वसिष्ठस्तु प्रायश्चित्ता-
न्तरमप्याह—

पतितसावित्रीक उद्दालकत्रतं चरेत् । द्वौ मासौ
यावकेन वर्तेत । मासं पयसा । अर्धमासमामिश-
या⁴ष्टरात्रं घृतेन पद्मात्रमयाचितं त्रिरात्रमब्भक्षणं
अहोरात्रमुपवासः । अश्वेधावभृथं वा गच्छत्
ब्रात्यस्तोमेन वा यजेत ।

¹ त्रयोऽप्येते ; मवन्त्येते

² सर्वकर्म. वै.

³ यथाकालमसंस्कृताः..

इति । अस्यार्थः—उद्धालकेन दृष्टमित्येतदुद्धालकव्रतम् । तत्र द्वौ मासौ यावकेनेत्यादिना तत्स्वरूपमाह—यावको यवकृता यवागृः तयैव मासद्वयं वर्तेत । अयाचितं तु सर्वव्रतसाधारणं हविष्यं भुञ्जीत । विशेषानभिधानात्¹ । तच्च सकृदेव कार्यं प्रायश्चित्तस्य दुःखात्मकत्वात् । उपवासे तूदकस्यापि निवृत्तिः पूर्वमवभक्षणैव त्रिरात्रविधानादिति । इति गौणकालाः ।

अजिनानि.

अथाजिनानि । तत्र गौतमः—

‘कृष्णरुहस्ताजिनानि’

इति । कृष्णः कृष्णमृगः । रुहौरमृगः । वस्तः छागः । एतेपामजिनानि ब्राह्मणक्षत्रियविशां क्रमेण भवन्ति । वृहस्पतिः—

कृष्णाजिनं ब्राह्मणस्य रौरवं क्षत्रियस्य तु ।

वस्ताजिनं तु वैश्यस्य सर्वेषां वा गवाजिनम् ॥

इति । पारस्करस्तु—

‘सर्वेषां वा गव्यम्’

इति । यमोऽपि—

कृष्णाजिनं ब्राह्मणस्य रौरवं क्षत्रियस्य तु ।

वस्ताजिनं तु वैश्यस्य सर्वेषां रौरवाजिनम् ॥

इति । एतान्युत्तरीयाणि—

¹ भिधाने.—ख.

‘कृष्णस्तुवस्ताजिनान्युत्तरीयाणि’

इति शङ्खस्मरणात् । पारस्करोऽपि—

‘ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य रौरवं राजन्य-
स्याजं गव्यं वा वैश्यस्य सर्वेषां वा गव्यम्’

इति । एणः कृष्णमृगः । इति स्मृतिचन्द्रिकायामजिनानि॥

वासांसि.

अथ वासांसि । तत्र गौतमः—

‘शाणक्षौमचीरकुतपास्सर्वेषां कार्पासं वाऽविकृतम्’

इति । शाणं शणविकारम् । क्षौममतसीमूत्रानिर्मितम् । चीरं
दर्भादिनिष्पन्नम् । कुतपः पार्वतीयाजरोमनिर्मितः कम्बलः ।
अविकृतपरागसम्बन्धम् । एतानि सर्वेषामविशेषेण वासांसि
भवन्तीत्यर्थः । वसिष्ठोऽपि—

‘सर्वेषां वा तान्तवमरक्तम्’

इति । मनुस्तु वर्णव्यवस्थया वासोनियममाह—

वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च ।

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘शुक्रमहतं वासो ब्राह्मणस्य कार्पासं माञ्जिष्टं ।
क्षौमं क्षत्रियस्य पीतं कौशेयं वैशस्य’

इति । अहतस्य लक्षणमाह प्रचेताः—

ईषद्वौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् ।

अहतं तद्रिजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम् ॥

मञ्जिष्ठया विकृतं माञ्जिष्ठम् । केचिद्वाह्यणस्य काषायं वस्त्रामि-
च्छन्ति । तदाहापस्तम्बः—

‘काषायं चैके वस्त्रमुपदिशन्ति । माञ्जिष्ठं राजन्य-
स्य हारिद्रं वैश्यस्य ।’

इति । कषायरञ्जितं काषायम् । हरिद्रया विकृतं हारिद्रम् । का-
षाये तु विशेषमाह गौतमः—

‘वार्षं ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठहारिद्रे इतरयोः’

इति । वृक्षकषायनिर्मितं वार्षम् । पैठीनसिस्तु सर्वेषां काषा-
यमाह—

‘कमण्डलुं यज्ञोपवीतं काषायं वस्त्रामिति समानानि ’

इति । एतच्च परिधानार्थम्—

क्षौमकार्पासकुतपर्चर्मवल्कल¹कम्बलाः ।

सर्वं न धारयेच्छुक्लं वासस्तत्परिधानकम् ॥

इति मनुस्मरणात् । इति सृतिचन्द्रिकायां वासांसि.

दण्डाः

अथ दण्डाः । तत्र मनुः—

¹ चर्मवल्वज—वैद्य.

ब्राह्मणो वैलवपालाशो क्षत्रियो वटखादिरौ ।
पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥

इति । पुराणेऽपि—

ब्राह्मणो वैलवपालाशो तृतीयः प्रक्षजस्तथा ।
न्यग्रोधखादिरौ क्षत्रे तथाऽन्यो वेतसोद्भवः ॥
पैलवौदुम्बरौ वैश्ये तृतीयोऽश्वत्थजस्तथा ।

इति । एतच्च न दण्डसमुच्चयार्थं, किं तु विकल्प एव ।
यदाह यमः—

विप्रस्य दण्डः पालाशो वैल्वो वा धर्मतस्समृतः ।
आश्वत्थः क्षत्रियस्याथ खादिरो वा ऽपि धर्मतः ।
औदुम्बरोऽथ वैश्यस्य प्राक्षो वा दण्ड उच्यते ॥

इति । पारस्करस्तु विशेषमाह—

पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डः वैल्वो राजन्यस्य औदु-
म्बरो वैश्यस्य सर्वे वा सर्वेषाम्

इति । गौतमोऽपि—

‘यज्ञियो वा सर्वेषाम्’

इति । यज्ञियो यज्ञार्ह इसर्थः । एतदुक्तदण्डालाभविषयम् । अत
एव यमः—

एतेषामप्यलभे तु सर्वेषां सर्वयज्ञियाः ।

इति । अनेनैवाभिप्रायेणाहापस्तम्बः—

‘वाक्षो दण्ड इयवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति’

इति । दण्डलक्षणमाह यमः—

ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणास्सौम्यदर्शनाः ।

अनुद्रेगकरा नृणां सत्वचोऽनग्निदूषिताः ॥

इति । गौतमोऽपि—

‘अपीडिता यूपवक्रास्सशल्काः’

इति । अपीडिता वल्लीवेष्टनादिभिः । यूपवक्रा यूपवन्नताग्रा
इत्यर्थः । तथा च व्यासः—

शिरोललाटनासाग्रप्रमाणा यूपवन्नताः ।

इति । मनुरपि दण्डप्रमाणमाह—

केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।

ललाटसम्मितो राज्ञस्यात् नासान्तिको विशः ॥

इति । केशान्तिको मूर्धप्रमाण इत्यर्थः । अत एव गौतमः—

‘मूर्धललाटनासाग्रप्रमाणाः’

इति । वासिष्ठस्तु विशेषमाह—

‘ग्राण^१सम्मितो ब्राह्मणस्य ललाटसम्मितः क्षत्रि-

यस्य केशसम्मितो वैश्यस्य’

इति । शङ्कोऽपि—

केशावधिललाटांसतुल्याः प्रोक्ताः क्रमेण तु ।

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां दण्डाः.

^१ ग्राण, वैद्य.

मेखलाः..

अथ मेखलाः । तत्र गौतमः—

‘मौञ्जीज्यामौर्वीसौत्रचो मेखलाः क्रमेण ।’

इति । मुञ्जानिर्मिता मौञ्जी । सा ब्राह्मणस्य मेखला । मौर्वी मूर्वी-
पयी ज्या धनुर्गुणः क्षत्रियस्य । (शण) सूत्रकृता सौत्री । सा
वैश्यस्य । तथा च मनुः—

मौञ्जी त्रिवृत्समा शूद्धणा कार्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥

इति । त्रिवृत्तिर्गुणा । तथा च प्रचेताः—

‘त्रिगुणाः प्रदक्षिणा मेखलाः’

इति । वसिष्ठस्तु मेखलाविशेषमाह—

‘मौञ्जीरशना ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या क्षत्रियस्य तान्त-
वी वैश्यस्य ।’

इति । पैठीनासिरपि—

मौञ्जी मेखलाऽश्मातकी ब्राह्मणस्य वाल्वजी ।
मौर्वी वा राजन्यस्य शाणी क्षौमी वा वैश्यस्य ॥

इति । क्षुमा अतसी । एतदुक्तमुञ्जाद्यभावे वेदितव्यम् ।

अत एव मनुः—

मुञ्जाऽभावे तु कर्तव्या कुशाश्मातक^१ वल्वज्ञेः ।
 त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव च ॥
 इति । त्रिवृता त्रिगुणेनेत्यर्थः । मुञ्जग्रहणं मूर्वाद्युपलक्षणार्थम् ।
 अत एव यमः—

विप्रस्य मेखला मौञ्जी ज्या मौर्वा क्षत्रियस्य तु ।
 शणसूत्री तु वैश्यस्य मेखला धर्मतस्सृताः ॥
 एतासामप्यभावे^२ तु कुशाश्मातक^१ वल्वज्ञेः ।
 मेखलात्रिवृतः कार्याः ग्रन्थिनैकेन वा त्रिभिः ॥
 इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां मेखलाः.
 यज्ञोपवीतम्.

अथ यज्ञोपवीतम् । तत्र मनुः—

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।
 शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥
 इति । त्रिवृत्तम् । नवसूत्रम् ‘नव वै त्रिवृत्’ इति श्रुतेः । गृहपरिशिष्टेऽपि—

‘उपवीतमयुग्मसरं त्रिवृद्यज्ञोपवीतम्’
 इति । अयुग्मसरमयुग्मगुणं त्रिगुणामिति यावत् । एकैकश्च मुणो विषमतन्तुकः त्रितन्तुक एव । अन्यथा नवतन्तुत्वव्याघातात् । उक्तं च देवलेन—

यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतन्तुकम् ।

^१ इमन्तक—ख.

^२ प्यलाभे - वैद्य.

इति । एवं च नवतन्तुकं त्रिवृद्यज्ञोपवीतमित्युक्तं भवति । तदूर्ध्ववृतं कार्यम् । तदाह दत्तात्रेयः—

अधोवृत्तैस्त्रिभिस्मूत्रैः पुनश्चोर्ध्ववृत्तैस्त्रिवृत् ।

कात्यायनोऽपि—

त्रिवृद्युर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।

इति । ऊर्ध्ववृतस्य लक्षणमाह सङ्ग्रहकारः—

करेण दक्षिणेनोर्ध्वं गतेन त्रिगुणोकृतम् ।

वलितं मानवे सूत्रं शास्त्रं ऊर्ध्ववृतं¹ स्मृतम् ॥

इति । ऊर्ध्वं गतेन ऊर्ध्वं स्थितेन दक्षिणेन करेण यद्रालितं तदूर्ध्ववृतमित्यर्थः । युक्तं चैतत्, अन्यथा गमनवलनयोर्योगपद्यादनेन गतेन वलितमित्यन्वयस्त्यात् । अत्रोपवीतप्रयोगमाह देवलः—

ग्रामान्विष्कम्य सङ्घचाय पण्णवत्यङ्गुलीपु तत् ।

यावत्त्रिगुणितं सूत्रं प्रक्षालयाबिलङ्गकैस्त्रिभिः ॥

देवागारेऽथ वा गोप्ते नद्यां वाऽन्यत्र वा शुचौ ।

सावित्रिचा त्रिवृतं कुर्यान्ववसूत्रं तु तद्द्वेत् ॥

विलवाश्वत्थादियज्ञीयवृक्षस्यान्यतमस्य तु ।

बृंशीयाच्चत्सजीवं तु पितृभ्यो नम इत्यथ ॥

बुवन्नावेष्टितव्यं स्यात्पितृणां तृत्पिदं हि तत् ।

त्रिस्ताड्येत्करतलं देवादीनां हि तृसिदम् ॥

¹ वलितं वा त्रिकं सूत्रं त्रिवृद्युर्ध्ववृतं—वैद्य.

² अथ त्रिवें—वैद्य.

सव्ये मृदं गृहीत्वाऽस्मिन् स्थापयेद्भूरिति ब्रुवन् ।
पत्रं पुष्पं फलं वाऽपि व्याहृतीभिः प्रतिक्षिपेत् ॥
अभिमन्त्रयाथ भूरमिं चेति वृत्तत्रयं¹ त्रिभिः ।
हरिव्रह्मेश्वरेभ्यश्च प्रणम्यावदधाति² तत् ॥

इति । अथ धारणमन्त्रस्तु गृह्णपरिशिष्टेऽभिहितः—

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।
आयुष्यमग्रयं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं वलमस्तु तेजः ॥

इति । साङ्घचायनगृह्णेऽपि—

‘यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य चोपनश्चामि’

इति । अत्र प्रतितन्तु देवताभेदमाह देवलः—

ॐङ्कारः प्रथमस्तन्तुद्वितीयोऽग्निस्तथैव च ।
तृतीयो नागदैवत्यश्चतुर्थसोमदेवतः ॥
पञ्चमः पितृदैवत्यप्पष्ठश्चैव प्रजापतिः ।
सप्तमो वायुदैवत्यस्मूर्यश्चाष्टम एव च ।
नवमस्सर्वदैवत्य इत्येते नवतन्तवः ॥

इति । अत्र ग्रन्थिनियममाह कात्यायनः—

त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ।

तत्र देवलः—

एकेन ग्रन्थिना तन्तुद्विगुणास्त्रिगुणोऽथ³ वा ।

¹ ग्रन्थिति त्रिवृत्त्रयं—वैद्य.

² म्याथ ददाति—वैद्य.

³ योऽपि—वैद्य.

इति । य एतामुपवीतोत्पत्तिं न जानाति तस्य मर्वक्रियानैष्फल्यमाह पितामहः—

य एतं न विजानाति यज्ञसूत्रसमुद्द्रवम् ।

वेदोक्तं निष्फलं तस्य स्तानदानजपादिकम् ॥

ब्राह्मणो यो न जानाति उपवीतस्य संस्थितिम् ।

मोहात्मा सहते¹ भारं पशुगाँ॒रिव सर्वदा ॥

इति । कात्यायनस्तु परिमाणान्तरमाह—

पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दने कटिम् ।

तद्वार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रूतम् ॥

इति । अत्रातिलम्बात्युच्छ्रूतप्रतिपेधान्यध्ये कथंचिदलाभे परिमाणान्तरमविरुद्धमिति ज्ञायते । अत एव देवलः—

स्तना²दूर्ध्वमधो नाभेन कर्तव्यं कथंचन ।

इति । अधोनाभेरित्यतिलम्बाभिप्रायम् । उक्तोपवीतालाभेऽपि स एवाह—

कार्पासक्षौमगोवालशणवल्कतुणोद्वम् ।

सदा सम्भवता कार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥

इति । क्षुमा अतसी । वल्कं तस्त्वक् । तृणोद्वं कुगनिर्मितम् । तथा च गोविलः—

‘यज्ञोपवीतं कुष्ठते सूत्रं वस्त्रं कुशरञ्जुं वा’

¹ वहते—क, ख.

² स्थाना—ख.

³ धार्य—वैय.

इति । वोधायनोऽपि—

‘कौशं सूत्रं वा त्रिवृत्यज्ञोपवीतम् ।’

इति । सूत्रमापे वत्त्राभावे वेदितव्यम्—

‘अपि वाससा यज्ञोपवीतार्थं कुर्यात्तदभावे त्रिवृता सूत्रेण ।’

इति कृष्णशङ्कस्मरणात् । अनेनोपवीतं नित्यं धार्यमित्युक्तं भवति । अत एव भृगुः—

सदोपवीतिना भाव्यं मदा वद्धशिखेन च ।

विशिखोऽनुपवीतश्च यत्करोनि न तत्कृतम् ॥

इति । न चानेन सदोपवीतित्वं कर्षकाल एवेति शङ्कनीयम् ।

यतस्स एवाह—

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।

नोत्तारयेत्ततः प्राज्ञो यदीच्छेच्छेय आत्मनः ॥

कायस्थमेव तत्कार्यमुत्थाप्य¹ न कदा चन ।

सकृदुत्तारणात्तस्य प्रायश्चित्ती भवेत् द्रिजः ॥

इति । एतचोपवीतं वटोरेकमेव । तदाह देवलः—

ब्रह्मचारिण एकं तु स्नानात्प्रभृति तद्वयम् ।

इति । भृगुरपि—

उपवीतं वटोरेकं द्वे तथेतरयोस्स्पृतम् ।

एको यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निर्णयः ॥

¹ मद्रास्यं—क.

इति । इतरयोर्गृहस्थवनस्थयोरित्यर्थः । एतच्च नित्याभिप्रायम् ।
वहुपु कामश्ववणात् । तदाह देवलः—

वहूनि चायुप्कामस्येत्यादि काम्यं प्रचक्षते ।

इति । केशसंसर्गेऽपि स एवाह—

सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् ।

सावित्रिच्छ दशकृत्वोऽद्विर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् ॥

विच्छिन्नं वाऽप्यथोयातं भुक्ता निर्मितमुत्सृजेत् ।

इति । मनुस्तु धृतयज्ञोपवीतादिनाशे प्रतिपत्तिनियममाह—

मेखलामजिनं दण्डमुमवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीत्वाऽन्यानि मन्त्रवत्¹ ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां यज्ञोपवीतम्.

अग्निकार्यम्.

अथाग्निकार्यम् । तत्र संवर्तते—

अग्निकार्यं च कुर्वीत मेधावी तदनन्तरम् ।

इति । सन्ध्योपासनानन्तरमित्यर्थः । एतच्च कालद्वयेऽपि
कार्यम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

अग्निकार्यं ततः कुर्यात्सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

इति । सुमन्तुरापि—

ब्रह्मचर्यं ततो भैक्षं सन्ध्ययोरग्निकर्म च ।

¹ मन्त्रवतः—ग.

इति । केचित्सायमेवाग्निकार्यमिच्छन्ति । नदाहापस्तम्बः—

‘सायमेवाग्निपूजेत्येके’

इति । अग्नीन्धनमग्निपूजा । अत एव लोगाखिः—

‘सायमेवाग्निमिन्धीतेत्येके’

इति । एतच्च होमात्मकमेव न समिदाधानमात्रम् । अत एव शब्दः—

प्रयतः काल उत्थाय स्नातो हुतहुताशनः ।

कुर्वीत प्रयतो भक्तचा गुरुणामभिवादनम् ॥

इति । हुतशब्दप्रयोगाद्वोम एवायमित्यभिप्रायः । देवता चात्र मान्त्रवर्णिकी । मनुरपि—

दूरादाहृत्य समिधस्सन्निदध्याद्विहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥

इति । विहायसि मण्टपादौ । दूरादपरिगृहीतदेशादित्यर्थः । अत एवापस्तम्बः—

‘यथा कथा च परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो ह भवति’

इति । वैजावापस्तु समिदाहरणे दिङ्ग्नियममाह—

‘पुराऽस्तमयात्पागुदीचीं दिशं गत्वाऽहिंसन्नर-
ण्यात्समिधमाहरेत् । शुष्काः ब्रह्मवर्चसकाम
आर्द्धस्तेजस्काम उभयीरुभयकामः’

इति । पुराऽस्तमयादिति वदन्नस्तमिते निषेघमाह । अत एवा-
हापस्तम्बः—

‘नास्तमिते समिद्वारो गच्छेत्’

इति । समिन्नियमोऽपि वायुपुराणे दर्शितः—

पालाश्यस्समिधः कार्याः खादिर्यस्तदलभतः ।
शमीरौहितकाश्वत्थास्तदभावेऽक्वेतसौ ॥

इति । कात्यायनस्तु सार्वत्रिकं समित्प्रमाण^१माह—

नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित् स्थूलतया कचित् ।
न वियुक्ता त्वचा चेव न सकीटा न पाटिता ॥
प्रादेशान्नाधिका न्यूना तथा न स्याद्विशाखिका ।
न सपर्णा^२ न निर्वर्या होमेषु च विजानता ॥
विशीर्णा विदला हस्वा वका समुषिरा कृशा ।
दीर्घा स्थूला युण्डेष्टा कर्मसिद्धिविनाशिका ॥

इति । आपस्तम्भोऽपि सार्वत्रिकं नियमविशेषमाह—

‘नाप्रोक्षितमिन्धनमग्रावादध्यात्’

इति । अग्निकार्यकरणे दृष्टोपमप्याह हारीतः—

पुरा जग्राह वै मृत्युः हिंसयन्व्रह्मचारिणम् ।
अग्निस्तं मोक्षयामास तस्मात्परिचरेद्धि तम् ॥
ब्रह्मचारी यदा त्वग्रावादध्यात्समिधो न हि ।
गृह्णीयात्तं तदा मृत्युरादध्यात्समिधस्ततः ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायामग्निकार्यम्.

^१ समिलक्षण—ख.

^२ नासपर्वा—वैद्य.

गुर्वादिस्वरूपनिरूपणम् ।

इदानीमभिवादनाद्युपयोगित्वेन गुर्वादिस्वरूपनिरूपणं कि-
यते । तत्र मनुः—

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥

निषेको गर्भाधानम् । अन्नसंभावनं वेदप्रदानस्यापि प्रदर्श-
नार्थम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

क्रियाः निषेकाद्याः । एवं च यो निषेकादीन्युपनयनान्ता-
नि कृत्वा वेदं प्रदाय चान्नेन सम्भावयति स गुरुरित्युक्तं भवति ।
एतच्च गुरुत्वं पितुरेव नान्यस्य । तस्यैव निषेकाद्यधिका-
रात । ततश्च पितुरेवोपनयनादावधिकार इत्युक्तं भवति ।
अत एव वृहस्पतिः—

एवं दण्डादिभर्तुकं संस्कृत्य तनयं पिता ।

वेदमध्यापयेद्यत्राच्छास्त्रं मन्वादिकं तथा ॥

इति । एवं च—

उपनीय ददेदमाचार्यस्स उदाहृतः ।

इति यदाचार्यस्योपनयनादिकर्तृत्वं तत्पितुरभावे योग्यताविरहे
वा द्रष्टव्यम् । सञ्चिहितयोग्यपितृपरित्यागे कारणाभावात् ।
योग्यताविरहे च परित्यागोऽस्त्येव । तथा च यमः—

नाध्यापयति नाधीते पतनीयेषु वर्तते ।
इत्यैतर्लक्षणैर्युक्तस्त्यक्तव्यो व्रतिना गुरुः ॥

इति । गुरुरत्रोपनेता । अत एवापस्तम्बः—

तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते
यथा विद्वानिति हि ब्राह्मणम् । तस्मिन्नाभिजनवि-
द्यासमुदेतं समाहितं संस्कर्तारमीप्सेत् ।

इति । यथा विद्वानुपनयते सोऽपि तमः प्रविशतीत्यर्थः । एतच्च
लक्षणाभिधानं पितृव्यतिरिक्तानां गुरुत्वमौपचारिकमिति दर्श-
यितुम् । अत एव मनुः श्रुतो^१पकारिणः पूज्यत्वमात्राभिप्रायेण
गुरुशब्दमाह—

अल्पं वा वहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विन्द्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥

इति । अपिशब्दप्रयोगादित्यभिप्रायः । यत्तु देवलेनोक्तम्—

उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलश्वशुरस्त्राता मातामहापितामहौ ॥
वर्णज्येष्ठः पितृव्यथं पुंस्येते गुरुं वस्त्रूपाः ।
माता मातामही गुर्वी पितृमातुश्च सोदराः ॥
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरुवस्त्रियाम् ।
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः मितृतो द्विधा ॥

^१ कृतो—क. ख.

इति । तदपि पित्रादिवन्मान्यत्वाभिप्रायम् । तथा च
व्यासः—

मातामहो मातुलश्च पितृव्यश्वशुरो गुरुः ।
पूर्वजस्त्रातकश्चर्त्विक् मान्यास्ते गुरवस्सदा ॥
मातृप्वसा मातुलानी श्वश्रूषांत्री पितृप्वसा ।
पितामही पितृव्यस्त्री गुरुस्त्री मातृवच्चरेत् ॥

इति । मनुरपि—

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि ।
मातृवद्धक्तिमातिप्रेन्माता त्वाभ्यो गरीयसी ॥

इति । आचार्यस्यापि लक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

उपनीय ददेदेदमाचार्यस्स उदाहृतः ।

इति । यो यस्योपनयनमात्रं कृत्वा वेदं प्रयच्छति स तस्याचार्य
इत्यर्थः । वेदग्रहणं कल्पसूत्रादेरपि प्रदर्शनार्थम् । अत
एव मनुः—

उपनीय तु यश्चिप्य वेदमध्यापयेद्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥

इति । रहस्यमुपानिषत् । एतचोपनयनादिकर्तृत्वं पितुरभावे ज्येष्ठुभ्रातुरेव वेदितव्यम्—

पितृवत्पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।

पितृवच्चापि वर्तेन् ज्येष्ठभ्रातरि धर्मतः ॥

¹ स्वसा—वैद्य.

इति मनुना तयोः पितृपुत्रधर्मातिदेशात् । यस्तु वेदभागमज्ञानि वा वृत्त्यर्थमध्यापयति स उपाध्यायः । तदाह मनुः—

एकदेशं तु वेदस्य वेदाज्ञान्यथ वा पुनः ।

योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायस्स उच्यते ॥

इति । वृत्तिर्जीविका । अत एव शङ्खः—

भृतकाध्यापको यस्तु उपाध्यायस्स उच्यते ।

इति । मूल्येनाध्यपनं भृतकाध्यापनम् । तथा च विष्णुः—

‘यस्त्वेनं मूल्येनाध्यापयेत्तमुपाध्यायम्’

इति । विद्यादिति शेषः । क्रत्विग्लक्षणमपि मनुनैवोक्तम्—

अग्रचाधेयं पाकयज्ञानग्रिष्ठोमादिकान् मखान् ।

यः करोति वृतो यस्य स तस्यत्विग्लिहोच्यते ॥

इति । एते च पूर्वोक्ताचार्योपाध्यायत्विजो यथापूर्वं मान्या वेदितव्याः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

एते मान्या यथापूर्वं येभ्यो माता गरीयसी ।

मान्याः पूज्या इत्यर्थः । गरीयसी गुरुतरा पूज्यतमेति यावत् ।
देवलोऽपि—

गुरुणामांपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।

यो भावयाति या सूते येन विद्योपदिश्यते ॥

ज्येष्ठभ्राता च भर्ता च पञ्चते गुरवस्समृताः ।

तेषामाद्याख्यश्चेष्टास्तेषां माता सुपूजिता ॥

इति । अत्रोपपत्तिमाह व्यासः—

मासान्दशोदरस्थं या धृत्वा शूलैस्समाकुला ।
वेदनाविविधैर्दुःखैः प्रसूयेत विमूर्च्छिता ॥
प्राणैरपि प्रियान्पुत्रान्मन्यते सुतवत्सला ।
कस्तस्या निष्कृतिं कर्तुं शक्तो वर्षशतैरपि ॥

इति । अत इयं पूज्यतमेत्यभिप्रायः । तस्या निष्कृतिरानृण्यम् ।

अत्र शङ्खः—

‘न पुत्रः पितुर्मुच्येतान्यत्र सौत्रामणीयागाज्जीवन्न-
णान्मातुः’

इति । मनुरपि मातैव गरीयसीत्याह—

उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।
सहस्रं तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥

इति । एतच्च संस्कारादिकरणरहितोत्पादकमात्रविषयम् । अ-
न्यथा तु पितैव श्रेयान् । तथा च पुराणम्—

द्वौ गुरु पुरुषस्येह पिता माता च धर्मतः ।
धरा गुरुतरा तद्रन्माता गुरुतरा ततः ॥
तयोरपि पिता श्रेयान्वीजप्राधान्यदर्शनात् ।
अभावे वीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः ॥

इति । आचार्योऽपि जनकमात्रापेक्षया गरीयानेव । तदा-
ह मनुः—

उत्पादकव्रह्मदात्रोर्गरीयान्त्रह्मदः पिता ।
ब्रह्मद आचार्यः न तूपाध्यायः । यतोऽनन्तरमाह—

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ।

यद्व्यंग्रहणार्थं जन्मोपनिषदाख्यं तद्यतः करोतीत्यर्थः । यस्तु
वालो वृद्धमध्यापयति सोऽपि गरीयानित्याह विष्णुः—

‘वाले समानवयसि वाऽध्यापके गुरुवद्वैत’

इति । अत्र पुरावृत्तमाह मनुः—

अध्यापयामास पितृनिशशुराङ्गिरसः कविः ।

पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥

ते तर्मर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।

देवाश्वैतान् समेत्योचुन्नार्यायं वशिशशुरुक्तवान् ॥

अज्ञो भवति वै वालः पिता भवति मन्त्रदः ।

अज्ञं हि वाल इत्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदम् ॥

न हायनैर्न पालितैर्न वित्तैर्न च वन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानस्स नो महान् ॥

हायनादिभिर्महत्त्वमिति न धर्मं व्यवस्थापितवन्तः । किं तु
योऽनूचानः प्रवक्ता स एव महानिति । अत एव चास्मै न दुद्या-
त् । तदाह मनुः—

य आवृणोत्यवितर्थं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ ।

स माता स पिता ज्ञेयस्तं न द्रुहेत्कदाचन ॥

आवृणोत्यापूरयति । अवितथं विस्वरादिरहितं कृत्वेत्थर्यः ।
व्यासोऽपि—

उपाध्यायं पितरं मातरं च
ये द्रुद्धन्ति मनसा कर्मणा वा ।
तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं
तस्मादेभ्यः पापकृत्वास्ति¹ लोके ॥

मनुरापि—

आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।
नार्तेनाप्यवमन्तव्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

इति । यस्तु पित्रोनित्यं प्रियमेवाचरति स धर्मजातमवाप्नोती-
त्याह देवलः—

यावत्पिता च माता च द्रावेतौ निर्विकारिणौ ।
तावत्सर्वं परित्यज्य पुत्रस्याच्चत्परायणः ॥
माता पिता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि ।
स पुत्रस्सकलं धर्मं पासुयात्तेन कर्मणा ॥

विकारो मरणम् । मनुरापि—

यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणाम् ।
न तस्य निष्कृतिशशक्या कर्तुं वर्पशतैरपि ॥
तयोनित्यं प्रियं ब्रूयादाचार्यस्य च सर्वदा ।
तेषु हि त्रिपु तुष्टेषु तपस्सर्वं समाप्यते ॥

¹ नान्यस्तेभ्यः पापकृत्वस्ति—क.

तेषां त्रयाणां शुश्रूपा परमं तप उच्यते ।
 न तैरभ्यननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥
 त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।
 त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्ताख्ययोऽग्रयः ॥
 पिता वै गार्हपत्याग्निः माताऽग्निर्दक्षिणस्मृतः ।
 गुरुराहवनीयोऽग्निस्साऽग्नित्रेता गरीयसी ॥
 इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।
 गुरुशुश्रूपया चैव ब्रह्मलोकं समभुते ॥
 सर्वे तस्यादता धर्मा यस्यैते त्रय आदताः ।
 अनादतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥
 यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।
 तेष्वेव नित्यं शुश्रूपां कुर्यात्प्रियहिते रतः ॥
 तेषामनुपरोधेन पारत्रयं यद्यदाचरेत् ।
 तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ॥
 एष धर्मः परस्साक्षादुपधर्मोऽन्य उच्यते ।
 पारत्रयं पारलौकिकम् । देवलोऽपि—
 नास्ति मातृसर्वं दैवं नास्ति पित्रा समो गुरुः ।
 तयोः प्रत्युपकारोऽहि न कथंचन विद्यते ॥
 इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां गुर्वादिनिरूपणम्.
 अभिवादनम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—
 अभिवादनम् ।

ततोऽभिवादयेद्विद्वानसावहमिति ब्रुवन् ।
ततोऽग्निकार्यादनन्तरमित्यर्थः । असा^१वित्यस्य स्थाने स्वं नाम^२
कीर्तयेत् । तथा च मनुः—

अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्^३ ।

असौ नामाऽहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥

अभिवादात् ‘अभिवादये’ इत्यस्य शब्दस्योपरि देवदत्तना-
माऽहमस्मीति स्वनाम ब्रूयात् । अस्योपरि भोशशब्दोऽपि कीर्त-
नीयः । तदाह स एव—

भोशशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।

इति । एवं सत्येवं प्रयोगोभवति—‘अभिवादये देवदत्तनामाऽह-
मस्मि भो’ इति । अत्रापस्तम्बः—

‘दक्षिणं वाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य व्राह्मणोऽभिवाद-
यीतोरस्समं राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैश्शूद्रः
प्राञ्जलिः’

इति । एतच्च हस्तद्रयेन कार्यमन्यथा दोपश्रवणात् । तथा
च विष्णुः—

जन्मप्रभृति यत्किञ्चिच्चेतसा धर्ममाचरेत् ।

सर्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनात् ॥

यतदपि विद्वद्रिपयम् । यदाह स एव—

^१ अत्रासावि—क.

^२ स्वनाम—क.

^३ व्रादयेत्—वैद्य.

शिष्याणामाशिपं दद्यात् पद्माकारौ गुरोऽस्थ¹ ।

अजाकर्णेन विदुषां मूर्खाण् मेकपाणिना ॥

पद्माकारौ व्यत्यस्तावित्यर्थः । अत्रिरपि—

दक्षिणं पाणिमुद्भृत्य प्राकारमभिवादयेत् ।

श्रोत्रिये त्वञ्जलिः कार्यः पदोपग्रहणं गुरोः ॥

इति । ब्राह्मणसमवाये त्वभिवादनक्रमाह मनुः—

लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव वा ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥

इति । एतच्च प्रत्युत्थाय कार्यम् ।

‘सर्वत्र प्रत्युत्थायाभिवादनम्’

इत्यापस्तम्बस्मरणात् । मनुरपि—

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रमन्ति यूनः स्थविर आगते ।

प्रयुत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥

एतच्छीलस्यायुरादयोऽपि विवर्धन्त इति स एवाह—

अभिवादनशीलस्य नित्यवृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो वलम् ॥

¹ (a) पद्माकारकरो गुरुः—ग.

(b) पादोपग्रहणं गुरोः । स्पृष्टा कर्णो तु विदुषां—वैद्य.

(c) पादसङ्क्रहणं गुरोः । स्पृष्टा कर्णो तु विदुषां — स्मृतिर.

इति । अभिवादितेन यद्वितव्यं तदपि मनुरेवाह—

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ।

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः पुतः ॥

अकार इत्येतन्नाम्नोऽन्तस्वरोपलक्षणार्थं, नाम्नसर्वत्राकारान्तत्वनियमाभावात् । अतश्चाभिवादकनाम्नोऽन्ते योऽयमकराद्यस्वरः पूर्वाक्षरस्स एव पुतः कार्यः । न पुनरपूर्वोऽकारो नाम्नोऽन्ते विधीयते । पूर्वाक्षरत्वं च पूर्वमक्षरं यस्य स पूर्वाक्षर इति । वसिष्ठोऽपि—

‘आमन्त्रिते स्वरोऽन्त्योऽस्य पुतः’

इति । आमन्त्रिते कर्तव्येऽभिवादकनाम्नोऽन्ते यस्स्वरस्सपुतो भवति त्रिपात्रो भवतीत्यर्थः । एवं चैवं प्रयोगो भवति—‘आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्ता’ इति । ये तु नामसम्बन्धं प्रत्यभिवादनं न जानते तानभिवादयन् ‘अहं भो’ इति व्रूयात् । सर्वास्त्विष्यथ । तथा च मनुः—

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।

तान्प्राज्ञोऽहमिति व्रूयात्त्विष्यस्सर्वास्त्विष्यैव च ॥

इति । यस्तु प्रत्यभिवादनस्वरूपमेव न जानाति नासावभिवाद्य इसाह स एव—

यो नवेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

नाभिवाद्यस्स विदुपा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

इति । यः पुनर्जीवनन्नपि प्रत्यभिवादनादि न करोति तस्य दोषो
भविष्यत्पुराणे दर्शितः—

अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।
आशिपं वा न कुरुते^१ स याति नरकं प्रुवम् ॥
अभिवादे कृते यस्तु तं विप्रं नाभिवादयेत् ।
शमशाने जायते वृक्षो गृध्रकाकोपसेवितः ॥

इति । यमोऽपि—

अभिवादे तु यः पूर्वमाशिपं न प्रयच्छति ।
यद्बुद्धकृतं भवेत्स्य तस्माद्वागं प्रपञ्चते ॥
तस्मात्पूर्वाभिभाषी स्याच्छण्डलस्यापि धर्मवित् ।
सुरां पिवेति वक्तव्यमेवं धर्मो न हीयते ॥

इति । आशिपमपि स एवाह—

स्वस्तीति ब्राह्मणो व्रूयादायुप्मानिति भूमिपः ।
वर्धतामिति वैश्यस्तु शूद्रस्तु स्वागतं वदेत् ॥
एतच्च सर्ववर्णसाधारणम् । तथा च भविष्यत्पुराणे—
ब्राह्मणसर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्यादिति स्थितिः ।

स्वस्तिशब्दार्थमपि यम एवाह—

यत्सुखं त्रिपु लोकेषु व्याधिव्यसनवर्जितम् ।
यस्मिन्सर्वे स्थिताः कामास्सा स्वस्तीत्यभिसंज्ञिता^२ ॥

^१ कुरुथ्रेष्ठ—२वैद्य.

^२ तत्स्वस्तीत्यभिसंज्ञितम्—२वैद्य,

एतचाभिवादनमधिकवयसामेव कार्यं,

‘ज्यायांसमभिवादयेत्’

इति मनुस्मरणात् । अत एव चर्त्विगादीनां मान्यत्वेऽपि कनी-
यसामनभिवादत्वमाह गौतमः—

‘ऋत्विक्क्षुशुरपितृव्यमातुलानां तु यवीयसां प्रत्यु-
त्थानमनभिवाद्याः’

इति । यन्तु वसिष्ठेनोक्तम्—

‘ऋत्विक्क्षुशुरपितृव्यमातुलानवरवयसः प्रत्युत्था-
याभिवदेत्’

इति । तदप्यभिवदेदाभिमुख्येन वदेदित्यभिभाषणमात्राभिप्रा-
यम् । अत एव वोधायनः—

‘ऋत्विक्क्षुशुरपितृव्यमातुलानां तु यवीयसां प्रत्यु-
त्थायाभिभाषणम्’

इति । अभिभाषणेऽपि नियममाह मनुः—

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रवन्धुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘कुशलमवरवयसं वयस्यं वा पृच्छेत्’

इति । वयस्यस्तमानवयाः । एतदपि श्रोत्रियविषयम् । यदाह
स एव—

‘नासम्भाष्य श्रोत्रियं व्यतिक्रमेदरण्ये च स्त्रियम्’

इति । स्त्रीसम्भाषणेऽपि नियममाह मनुः—

परपत्री तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः ।

तां ब्रूयाद्वतीत्येव सुभगे भगिनीति वा ॥

एवं च कनीयसि वयस्ये वाऽभिभाषणमात्रं, ज्यायस्यभिवादन-
मिति मन्तव्यम् । तत्र ज्यायस्त्वं कियता कालेन भवतीत्यपेक्षिते
मनुराह—

दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।

त्रयब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥

समानपुरानेवासिनां दशभिर्वैः पूर्वस्सखा भवति । ततोऽधिको
ज्यायान् । कलाभृतां गीतनृसादिविद्यावतां पञ्चाब्दपूर्वस्सखा ।
श्रोत्रियाणां वेदाध्यायिनां त्रयब्दपूर्वस्सखा भवति । ततोऽधि-
को ज्यायान् । स्वयोनिषु भ्रात्रादिषु स्वल्पेनापि वयसा
पूर्वस्सखा भवति । ततोऽधिकोऽप्यभिवाद्य इत्यर्थः । एतच्च
व्राह्मणविषयम् । यदाह मनुः—

व्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद्वाह्मणस्तु तयोः पिता ॥

अतो व्राह्मण एवाभिवाद्य इत्यभिप्रायः । अत एव शातातपः—

अभिवाद्यो नमस्कार्यशिशरसा वन्द्य एव च ।

व्राह्मणः क्षत्रियाद्यैस्तु श्रीकामैस्सादरं सदा ॥

नाभिवाद्यास्तु विप्रेण क्षत्रियाद्याः कदा चन ।

ज्ञानकर्मगुणोपेता यत्प्रयत्ने वहश्रुताः ॥

इति । अत एव क्षत्रियाद्यभिवादने प्रायश्चित्तमप्याह स एव—

क्षत्रं वैश्यं वाऽभिवाद्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।

ब्राह्मणानां दशाष्टौ च अभिवाद्य विशुद्ध्यति ॥

अभिवाद्य द्विजशूद्रं सचेलं स्नानमाचरेत् ।

ब्राह्मणानां शतं सम्यगभिवाद्य विशुद्ध्यति ॥

अर्चयेत्पुण्डरीकाक्षं देवं वाऽपि त्रिलोचनम् ।

ब्राह्मणं वा महाभागमभिवाद्य विशुद्ध्यति ॥

ब्राह्मणेष्वापि कचित्कचिदभिवादस्याप¹ वादमाह विष्णुः—

सभासु चैव सर्वासु यज्ञे राजगृहेषु च ।

नमस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणान्नाभिवादयेत् ॥

गुर्वादिविषये त्वभिवादन एव विशेषमाह गोतमः—

‘गुरोः पादोपसङ्घरणं प्रातः’

इति । गुरुरत्राचार्यः । यतस्स एवाह—

‘मातृपितृतद्रधूनां पूर्वजानां विद्यागुरुणां तद्गुरुणां च’

इति । पूर्वजा ज्येष्ठभ्रातरः । विद्यागुरव उपाध्यायाः । तद्गुरवो

¹ वादनाप—क. ख.

मात्रादिगुरवः । एतेपामपि पादोपसङ्खृहणं कार्यमिसर्थः ।
पादोपसङ्खृहणं पादस्पर्शनम् । तत्पकारमाह मनुः—

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्खृहणं गुरोः ।
सव्येन सव्यस्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

सव्यदक्षिणाभ्यां पाणिभ्यां गुरोस्सव्यदक्षिणपादौ स्पृशेदित्य
र्थः । अत्र विशेषमाह पैठीनसिः—

‘उत्तानाभ्यां हस्ताभ्यां दक्षिणेन दक्षिणं सव्येन
सव्यं पादावभिवादयेत्’

इति । वोधायनोऽपि—

‘श्रोते संस्पृश्य’

इति । उपसङ्खृहणविति शेषः । एतच्च गुरुपत्रीनामपि कार्यम् ।
तदाह मनुः—

गुरुवत्प्रतिपूज्यास्युस्सवर्णगुरुयोपितः ।
असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥

एवं भ्रातृभार्या अप्युपसङ्खाशाः । तदाह स एव—

भ्रातृभार्योपसङ्खाशा सवर्णाऽहन्यहन्यापि ।
विप्रोप्य¹ तूपसङ्खाशा ज्ञातिसम्बन्धयोपितः ॥

इति । एवमविशेषेणोपसङ्खृहणे प्राप्ते कचिदपवादमाह स एव—

¹ विप्रस्य—क.

गुरुपत्री तु युवतिर्नाभिवादेह पादयोः ।
पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥

अत्र हेतुमाह स एव—

अविद्रांसमलं लोके विद्रांसमपि वा पुनः ।
प्रमदा लुत्पथं नेतुं कामकोधवशानुगम् ॥

विद्रांसमविद्रांसं वा स्त्रियः कानादिवशगमुत्पथं नेतुं यतोऽलं
समर्था इत्यर्थः । अतः—

कामं तु गुरुपत्रीनां युवतीनां युवा भुवि ।
विधिवद्वन्दनं कुर्यादिसावहभिमिति ब्रुवन् ॥
विप्रस्तु^१ पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥

अत्राभिवादनविधानमाहापस्तम्बः—

‘न सोपानद्रेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वाऽभिवादयीत’
इति । अवहितपाणिरप्रसारितपाणिः । प्रचेतसाऽप्युक्तं—
‘सोपानत्कस्त्वाचमनशयनयानारोहणाभिवादनन-
मस्कारादीन्वर्जयेत्’

इति । शङ्खोऽपि—

‘नोदकुभ्महस्तोऽभिवादयेन्न भैक्षं चरन्नपुण्पान्न^२-
हस्तो नाशुचिर्न देवपितृकार्यं कुर्वन्न शयानः’

इति । आपस्तम्बोऽपि—

^१ विप्रस्त्य ; — ख. विप्रोप्य - वैद्य.

^२ पुण्पाज्य - वैद्य.

‘अप्रयतेन नाभिवाद्यम् । तथा प्रयताय । अप्रयतश्च न प्रत्यभिवदेत् । प्रतिवयसः स्त्रियः ।’

इति । बोधायनोऽपि—

‘समिद्धार्युदकुम्भपुष्पान्नहस्तो नाभिवादयेत् ।

इति । एवमभिवाद्येऽपि द्रष्टव्यम् । तथा चापस्तम्बः—

समित्पुष्पकुशाज्याम्बुदन्नाक्षतपाणिकम्¹ ।

जपं होमं च कुर्वाणं² नाभिवादयेत् वै द्विजम्³ ॥

कात्यायनोऽपि—

सुकृपाणिकमनाज्ञात⁴ मशकं रिपुमातुरम् ।

योगिनं च तपस्सकं कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥

शातातपोऽपि—

उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तुग्रीं गर्भघातिनीम् ।

अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुद्ध्यते ॥

पापण्डं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठम् ।

नास्तिकं च कृतग्रं च नाभिवन्देत्कथं चन ॥

धावन्तं च प्रमत्तं च मूत्रोत्सर्जनतपरम्⁵ ।

भुञ्जानमाचमानार्हं नाभिवादेत् द्विजोत्तमः ॥

वमन्तं जृभ्यमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अभ्यक्तशिरसं चैव स्नात्यन्तं नाभिवादयेत् ॥

¹ पाणितः..

² कुर्वाणः..

³ नाभिवाद्यो द्विजो भवेत्—ख.

⁴ कुशपाणिमविज्ञात—ख.

⁵ मूत्रोच्चारकृतं तथा—वैद्य.

तथा च जमदग्निः—

देवताप्रतिमां दृष्टा यर्ति दृष्टा त्रिदण्डिनम् ।

नमस्कारं न कुर्याच्चेदहोरात्रेण शुद्धयति ॥

इति स्मृतिचन्द्रिकायामभिवादनम्.

मान्यत्वनिमित्तानि.

अथ मान्यत्वनिमित्तानि । तत्र याज्ञवल्क्यः—

विद्याकर्मवयोवन्धुवित्तैर्मान्या यथाक्रमम् ।

विद्या श्रुतिस्मृती । कर्म विहितक्रिया । वय आत्मनोऽतिरिक्तम् ।
वन्धुस्स्वजनसम्पत्तिः । वित्तं धनम् । एतैर्युक्ताः क्रमेण मान्या
वेदितव्याः । पूर्वं पूर्वं गरीय इत्यर्थः । तथा च मनुः—

वित्तं वन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।

एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥

मान्यस्थानानि मान्यत्वनिमित्तानीत्यर्थः । एतेभ्यो वित्तादिभ्यः
श्रुतं गरीयः तस्य दृष्टादृष्टपूलत्वात् । तदाह गौतमः—

‘श्रुतं तु सर्वेभ्यो गरीयस्तन्मूलत्वाद्दर्मस्य’

इति । एतैवित्तादिभिर्युक्तो हीनजातिरप्युत्कृष्टजातिवन्मान्य
इसाह मनुः—

पञ्चानां त्रिपु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।

यत्र स्युस्सोऽत्र मानार्हशशूद्रोपि दशर्मी गतः ॥

वर्षशतस्यान्तिमो भागो दशर्मी । नवतिहायनातीत इसर्थः ।

एतच वार्धकं विचादियोगोपलक्षणार्थम् । अत एव याज्ञ-
वल्कयः—

एतैः प्रभूतैश्शूद्रोऽपि वार्धके मानर्हति ।

इति । विचादिराहित्येऽपि केपांचित्पथो दानेन मानमाह मनुः—

चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणस्त्रियाः ।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥

चक्री शाकटिकः । स्नातकः कृतसमावर्तनः । वरो विवाहोद्यतः ।

एतेपां पथि मिळितानां पन्था देयः यार्गादपसर्तव्यमिसर्थः ।

यदा तु तेपामेव मेलनं मार्गे पथो दानेन स्नातकराजानौ मान्यौ ।

तदाह स एव—

तेपां तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।

तयोश्च मेलने स्नातक एव राजा माननीय इत्याह स एव—

राजस्नातकयोरेवं स्नातको नृपमानभाक् ।

याज्ञवल्कयोपि—

वृद्धभारिनृपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ।

पन्था देयो नृपस्तेपां मान्यस्नातस्तु भूपतेः ॥

वृद्धग्रहणं वालादेरपि प्रदर्शनार्थम् । अत एव पन्था देय इत्यनु-
वृत्तौ शङ्खः—

‘वालवृद्धमृतोपहतदेहभाराकान्तस्त्रीस्नातकप्रवजि-
तेभ्यः’

इति । स्त्री चात्र गर्भिणी वेदितव्या । तथा च वोधायनः—

वृद्धाय भारतसाय गर्भिष्यै दुर्वलाय च ।

पन्था देयो ब्राह्मणाय गवे राङ्गे हृचक्षुपे ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां मान्यत्वानिमित्तानि.

मिक्षाऽटनम्.

अथ मिक्षाऽटनम् । तत्र मनुः—

प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्मि चरेद्दैक्षं यथाविधि ॥

यथाशास्त्रमित्यर्थः । तत्कथमित्यपेक्षिते गौतमः—

‘आदिमध्यान्तेषु भवच्छब्दः प्रयोज्यो वर्णानुपूर्व्येण’

इति । मिक्षाप्रार्थनावाक्ये वर्णक्रमेणादिमध्यावसानेषु भवच्छब्दः

प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथा च मनुः—

भवत्पूर्वं चरेद्दैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यं तु राजन्यः वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥

अत्रैवं प्रयोगः—भवति मिक्षां देहीति ब्राह्मणः; मिक्षां भवति
देहीति क्षत्रियः; मिक्षां देहि भवतीति वैश्यः । अत्र याज्ञ-
वल्क्यः—

ब्राह्मणेषु चरेद्दैक्षमनिन्येष्वात्मवृत्तये ।

मिक्षाणां समूहो भैक्षम् । तत्प्राप्तं¹ चरोदित्यर्थः । तच्च ब्राह्मणवि-
पयम् । तदाह व्यासः—

¹ तंत्राप्त्यर्थं ?

व्राह्मणक्षत्रियविशश्वरेयुर्भैक्षमन्वहम् ।

सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा ॥

अत्र विशेषमाह मनुः—

वेदयज्ञरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेद्देखं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥

उत्केष्वपि केपुचिदपवादमाह स एव—

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलवन्धुपु ।

गुरोः कुले गुरुगृह इत्यर्थः । यत्तु तेनैवोक्तम्—

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमां या चैनं नावमानयेत् ॥

इति, तदुपनयनाङ्गभिक्षाविषयमिति.

‘गुरोः कुले न भिक्षेत’

इसेनेनाविरुद्धम् । अन्यत्र भिक्षाऽलाभे गुरोः कुले¹ भिक्षाऽटनं अविरुद्धमिसाह गौतमः—

‘आचार्यज्ञातिगुरुस्वेष्वलाभेऽन्यत्र’

स्वेषु स्वकीयेषु वन्धुष्वित्यर्थः । अत्रापि पूर्वं पूर्वं परिसिजेव्यद्युत्तरोत्तरगृहेषु भिक्षा लभ्येत । तदपि तेनैवोक्तम्—

‘तेषां पूर्वं पूर्वं परिहरेत’

इति । व्यासस्तु त्रैवर्णिकं भिक्षाचरणमाह—

¹ गुर्वादिगृहेष्वपि—क ख.

ब्राह्मणक्षत्रियविश्वरेयुर्भैक्षमन्वहम् ।

सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा ॥

सर्वशब्दस्य प्रकृतवर्णत्रयपरत्वादित्यभिप्रायः । एतत्पूर्वोक्त-
सजातीयालाभविपयम् । तथा च भविष्यत्पुराणम्—

सर्वं वा विचरेद्वामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

अन्त्यवर्ज्यं महावाहो इत्याह भगवान्विभुः ॥

अन्त्यश्शद्रः । यत्तु मनुनोक्तम्—

सर्वं वा विचरेद्वामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांश्च वर्जयेत् ॥

इति, तदपि पुराणेन समानार्थं न पुनश्शूद्रादपि प्राप्त्यर्थम्.

‘वेदयज्ञरहीनानानां’

इति तेनैवोक्तत्वात् । यदपि भविष्यत्पुराणे—

चातुर्वर्णं चरेद्वैक्षमलाभे कुरुनन्दन ।

इति, तदप्यापदि पूर्वपूर्वालाभे वेदितव्यम् । अत एव विष्णुः-

क्षत्रवैश्यगृहेष्वेव क्रियावर्तिपु साधुपु ।

चातुर्वर्णं चरेद्वैक्षमापत्काल उपस्थिते ॥

इति । एतच्च सायं प्रातः कार्यम् ।

‘सायं प्रातरमत्रेण भिक्षाचर्यं चरेत्’

इत्यापस्तम्बस्मरणात् । अमत्रं शरावादि । अत एवैकान्नाशित्व-
निपेधमाह मनुः—

भैक्षेण वर्तयेन्नियं नैकान्नादी भवेद्गृती ।

एतदनापद्रिपयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापादि ।

इति । भैक्षाशिनः फलमाह मनुः—

भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरूपवाससमा स्मृता ।

अत्रिरपि—

शाकभक्षाः पयोभक्षाः ये चान्ये यावकाशिनः ।

सर्वे ते भैक्षभक्षस्य कलां नार्हन्ति पोडशीम् ॥

तस्काञ्चनवर्णेन गवां मूत्रेण यावकम् ।

पिवेद्वादश वर्पाणि न तद्भैक्षसमं भवेत् ॥

यावको यवकृतो यवाग् । न चात्र फलश्रवणादनियतं भिक्षाचरणमिति वाच्यं, अकरणे मनुना प्रायश्चित्तविधानात्—

अकृत्वा भैक्षचरणमसामिध्य च पावकम् ।

अनातुरस्समरात्रमवकोर्णित्रतं चरेत् ॥

इति । आपस्तम्बस्तु भिक्षमाणं ब्रह्मचारिणं न प्रत्याचक्षेतेत्याह-

‘स्त्रीणां प्रसाचक्षाणानां समाहितो ब्रह्मचारीष्टं

दत्तं हुतं प्रजां पथून्त्रब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं वृक्षे । तस्मा-

दु ह वै ब्रह्मचारिसङ्घं चरन्तं न प्रत्याचक्षीत’

इति । एतच्च व्रताध्ययनादियोगिब्रह्मचारिविपयम् । अत

एव मनुः—

भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्वल्पचारिणे ।

इति । विधिवदित्यनेन तद्विहीनस्य निषेध¹माह । अत एव वासिष्ठः—

अब्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः ।

तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चोरभक्तप्रदो हि सः ॥

इति । भिक्षादानं प्रकृत्याह मनुः—

हस्ते दत्ता तु या भिक्षा लवणं व्यञ्जनानि च ।

भुक्त्वा ह्यशुचितां याति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥

इति । एतच्च भैक्षं यावदर्थमेवाहर्तव्यमन्यथा दोपश्रवणात् ।

तदाह स एव—

आहारमात्रादधिकं न कवचद्वैक्षमाहरेत् ।

युज्यते स्तेयदोषेण कामतोऽधिकमाहरन् ॥

माधूकरीं य आदाय व्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

स याति नरकं घोरं भोक्ता भुक्ते च किल्विपम् ॥

तस्मान्नोपहरेद्वैक्षमातिरिक्तं कदा चन ।

माधूकरी भिक्षा । कामत इति वदन् अकामतोऽधिकाहरणे न दोप इत्याह । अत एवाधिकस्य प्रतिपात्तिनियममाहापस्तम्बः—

‘न चोच्छिष्टं कुर्यादशक्तौ भूमौ निखनेदप्सु वा
प्रवेशयेदाचार्याय वा पर्यवदःयादन्तर्धिने वा
शूद्राय’

¹ तत्त्विषेध—ख.

इति । अन्तर्धिने आचार्यदासायेसर्थः । न चात्रोच्छिष्ठशब्देना-
शुचिद्रव्याभिधानमाशङ्कनीयम्—

‘नोच्छिष्ठं कस्य चिद्व्यात्’

इति मनुना तस्य दाननिपेधात् । एवमाहृत्य तद्देक्षं गुरवे निवे-
द्याश्वीयात् । तथा च मनुः—

समाहृत्य तु तद्देक्षं यावदर्थमपायया ।

निवेद्य गुरवेऽश्रीयादाचम्य प्राञ्जुखश्शुचिः ॥

इति । गुर्वसन्निधाने तु तद्वार्यादिभ्यो निवेदयेत् । तदाह गौतमः—

‘असन्निधौ तु तद्वार्यापुत्रसव्वचारिसद्वचः’

इति । सव्वचारी सहाध्यायी सन्तश्श्रोत्रियाः । तथा चाप-
स्तम्बः—

‘विप्रवासे गुरोराचार्यकुलाय तैर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽ-
पि श्रोत्रियेभ्यः’

इति । ततो गुर्वाद्यनुज्ञया भुञ्जीत । तथा च हारीतः—

‘भैक्षमवोक्षितं’ पर्यग्निकृतमादित्यदर्शितमनुज्ञात-
ममृतसम्मितं प्राहुस्तदश्वन्वव्वचारी व्रह्मसिद्धि-
मवाप्नोति’

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ।

आपोशनक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥

¹ मपेक्षितं—वैद्य.

आपोशनक्रिया अमृतोपस्तरणमसीत्येवमादिका । तां पूर्वं कृत्वा
भुञ्जीत । सत्कृत्य पूजयित्वेत्यर्थः । तथा च मनुः—

पूजयेदशनं नित्यमग्राचैतदकुत्सयन् ।

पूजितं ह्यशनं नित्यं वलमूर्जं च यच्छति ॥

अपूजितं तु यद्गुक्तमुभयं तु हिनस्त तत् ।

अकुत्सयन्ननिन्दयन्नित्यर्थः । गौतमोऽपि—

‘सायं प्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दनभुञ्जीत’

इति । सायं प्रातरिति वदन् मध्ये भोजननिषेधमाह मनुः—

सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥

अग्निहोत्रसम इत्यनेन कालद्रव्येऽपि भोजनमावश्यकमित्याह ।
तथा च श्रुतिः—

‘तस्मात्सायं प्रातराश्येव स्यात्’

इति । अत्र वसिष्ठः—

अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्या वानप्रस्थस्य पोडश ।

द्वात्रिंशतं गृहस्थस्य ह्यमितं¹ ब्रह्मचारिणः ॥

इति । आपस्तम्बोऽपि—

आहिताग्निरनद्वांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।

अश्वन्त एव सिध्यन्ति नैपां सिद्धिरनश्वताम् ॥

¹ यथेष्ट—ग.

इति । न चात्रामितमित्यनेनासशनमाशङ्कनीयम् । यत आह
पैठीनसिः—

कालेऽन्नाद्यं लघुक्षेप्रमल्पमद्याद्रसोत्तरम् ।

मनुरपि—

न चैवात्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क चिह्नजेत् ।
अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्गं चातिभोजनम् ॥
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तपारिवर्जयेत् ।

तथा भोकुर्दिङ्ग्नियममाह स एव—

आयुष्यं प्राञ्जुखो भुङ्गे यशस्यं दक्षिणामुखः ।
श्रियं प्रत्यञ्जुखो भुङ्गे क्रतं भुङ्गे उदञ्जुखः ॥

आयुषे हितमायुष्यम् । तत्प्राञ्जुखो भुङ्गे भुञ्जीतेत्यर्थः ।
एवं चायुष्कामः प्राञ्जुखो भुञ्जितेत्युक्तं भवति । एवं यशसे
हितं यशस्यम् । तदक्षिणामुखो भुञ्जीत । श्रियमिच्छन्प्रत्यञ्जुखः ।
क्रतं सत्यम् । तदिच्छन्तुदञ्जुख इति । हारीतोऽपि—

‘प्राञ्जुख आयुष्कामोऽक्षीयाद्यशोऽर्थी दक्षिणामु-
खशक्षीकामः प्रत्यञ्जुखः’

इति । यत्तु मनुनोक्तं—

यद्वेष्टितशिरा भुङ्गे यद्गुङ्गे दक्षिणामुखः ।
सोपानत्कश्च यद्गुङ्गे तद्वै रक्षांसि गच्छाति ॥

इति, तच्छ्राद्धविषयम् । तस्य तत्पकरणे पाठात् । अत्र पात्रनियममाह हारीतः—

‘लोहमये । मृन्मये वा पात्रे भुजीत’

तच्च भुक्ता स्वयं प्रक्षालयेत् । तदाहापस्तम्बः—

‘भुक्ता स्वयममत्रं प्रक्षालयीत’

इति । ‘भैक्षण वर्तयेन्नित्यम्’ इत्युक्तम् । तस्य क्वचिदपवादमाह याज्ञवल्क्यः—

ब्राह्मणः काममश्चीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ।

अपीडयन्मधुमांसादि वर्जयन्नित्यर्थः । तस्य ब्रह्मचारिणः प्रतिपिद्धत्वात् । अत एव मनुः—

प्रतिपिदं न भोक्तव्यं मधुमांसादि नियशः ।

इति । मधुनः पुनरकामेनोपपन्नस्य नैव दोषोऽस्तीत्याह वसिष्ठः—

‘अकामोपपन्नं मधु वाजसनेयके न दुष्यति’

इति । यत्तु विष्णुनोक्तं—

‘श्राद्धकृतलवणथुक्तपर्युषितवर्जनम्’

इति, तदनभ्यर्थिताभिप्रायम् । अत एव मनुः—

काममभ्यर्थितोऽश्चीयाद्वृतमस्य न लुप्यते ।

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां भिक्षाटनम्.

¹ लौहपात्रे—क.

उपनीतधर्माः

अथोपनीतधर्माः । तत्र संवर्तः—

सन्ध्यां प्रातस्सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि ।
 सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्धास्तमितभास्कराम् ॥
 तिष्ठन्पूर्वी जपं कुर्याद्ब्रह्मचरी समाहितः ।
 आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां जपं कुर्यादतन्द्रितः ॥
 अग्निकार्यं च कुर्वीत मेधावी तदनन्तरम् ।
 ततोऽधीयीत वेदं तु वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥
 सायं प्रातश्च भिक्षेत ब्रह्मचारी समाहितः ।
 निवेद्य गुरवेऽश्रीयात्माञ्जुखो वाग्यतश्शुचिः ॥

मनुरापि—

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्यादेवर्पिपितृतर्पणम् ।
 देवताऽभ्यर्चनं कुर्यात्सन्ध्योपासनमेवः च ॥

इति । अत्र दक्षः—

प्रातर्मध्याह्नयोस्त्वानं वानप्रस्थगृहस्थयोः ।
 यतेत्त्विष्ववणं प्रोक्तं सकृतु ब्रह्मचारिणः ॥

इति । अत्र विशेषमाह विष्णुः—

‘दण्डवन्मज्जनम्’

इति । दण्डवदित्यनेनाङ्गैर्मल्यं न कार्यमित्याह । अत एवा-
 पस्तम्बः—

^१ चैव समिदाधानमेव च—इति पठान्तरम्.

‘नाप्सु श्लाघमानस्सनायात्’

इति । अत्र ये त्वसाधारणधर्मा अग्नीन्धनादयस्ते यावत्समावर्तनं तावदेव कार्या इत्याह मनुः—

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यमधशशयां गुरोर्हितम् ।

आसमावर्तनं कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥

एतच्चान्येषामप्येवंजातीयाना¹ मुपलक्षणार्थम् । अत एव पुराण-

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं च नित्यशः ।

कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥

यमोऽपि—

दण्डं कमण्डलुं वेदं मौञ्जीं च रशनां तथा ।

धारयेद्व्रह्मचर्यं च भिक्षानाशी गुरौ वसन् ॥

वेदो दर्भमुष्टिः । गुरौ गुरुगृह इत्यर्थः । अत्र वसतो ये धर्मास्तानाह व्यासः—

जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थाय गुरुवेशमनि ।

यच्च शिष्येण कर्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः ॥

कृतमित्येव तत्सर्वं कृत्वा तिष्ठेत्तु पार्श्वतः ।

किङ्करस्सर्वकार्येषु सर्वकर्मसु कोविदः ॥

नाभुक्तवति नाश्रीयादपीतवति नो पिवेत् ।

न तिष्ठति तथाऽसीत नासुसे प्रस्वपेत्तथा ॥

¹ तीयकाना—क.

याज्ञवल्कचोऽपि—

गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

आदूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चासै निवेदयेत् ॥

हारीतोऽपि—

‘अथोदकुम्भकुशपृष्ठसमिन्मूलाहरणसम्मार्जनो-
पलेपाङ्गशुश्रूपाप्रभृतिभिर्गच्छन्तं तिष्ठन्तं शयान-
मासीनं भक्तच्याऽनुवर्तेत । नास्य निर्मल्यशयना-
सनच्छायापादुके वा कामयेत्’

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘आचार्याधीनस्यादन्यत्र पतनीयेभ्यः’

इति । वोधायनोऽपि—

‘सर्वत्राप्रतिहतगुरुवाक्योऽन्यत्र पातकात्’

इति । यमोऽपि—

गुर्वधीनोऽस्वतन्त्रस्यात्पूर्वोत्थायी गुरोर्घृहे ।

सदा जघन्यसंवेशी जितशिश्वो जितोदरः ॥

जितनिद्रो जितालस्यो जितक्रोधो जितात्मवान् ।

शुश्रूपुरनहंवादी गुरुदेवार्चने रतः ॥

गुर्वर्चनं गुरुपूजा । तस्याः फलमाह शङ्खः—

न स्नानेन न होमेन नैवाग्निपरिचर्यया ।

ब्रह्मचारी दिवं याति स याति गुरुपूजनात् ॥

मनुरपि नियमान्तराण्याह—

नीचशय्यासनं चास्य नित्यं स्याद्गुरुसन्निधौ ।

गुरोश्च क्षमुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥

एतच्च गवादिव्यतिरिक्तविषयं, तत्र सहासनविधानात् । तदाह स एव—

गोऽश्वोष्ट्र्यानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।

आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ॥

विष्णुरपि—

‘नास्यैकासनो भवेद्वते शिलाफलक्यानेभ्यः’

इति । तथा न गुरोः परीवादाद्याकर्णनीयम् । तथा च मनुः—

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वाऽपि प्रवर्तते ।

कणौं तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

इति । सदोषख्यापनं परीवादः । असदोपाभिधानं निन्दा । न च स्वेनापि परीवादादि कार्यम् । यदाह स एव—

परीवादात्खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।

परिभोक्ता क्रिमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥

अननुज्ञातगुरुधनोपजीवी परिभोक्ता । हारीतोऽपि—

अमृतस्य प्रदातारं गुरुं यस्त्ववमन्यते ।

तच्चैनं दहति ब्रह्म तिर्यग्योनौ च जायते ॥

ऋचं वा यदि वा पादमर्धं वा¹ यदि वाऽक्षरम् ।

सकाशाद्यस्य गृह्णीयान्नियतं तस्य गौरवम् ॥

¹ यदि वार्धं वा पादं वा — क. ख.

तथा च गुर्वादिर्नामापि न कीर्तनीयम् । तथा च स्मृतिः—

आचार्यं चैव तत्पुत्रं तद्वार्यां दीक्षितं गुरुम् ।

पितरं च पितृव्यांश्च मातरं मातुलं तथा ॥

हितैषिणं च विद्रांसं श्वशुरं यतिमेव च ।

न ब्रूयान्नामतो विद्रान्मातुश्च भगिनीं तथा ॥

इति । यत्र पुनर्गुर्वादिनामग्रहणमावश्यकं तत्रोपाध्यायादिशब्देन
स ब्रूयात् । तथा च गौतमः—

‘नामगोत्रे गुरोस्समानतो निर्दिशेत्’

इति । समानतो मानेन सहेत्यर्थः । अत एवं मनुः—

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितेचेष्टितम् ॥

तथा गुरुभार्यादेरपि शुश्रूपा कार्येत्याह विश्वामित्रः—

तद्वार्यापुत्रयोर्थैव वृद्धानां धर्मशालिनाम् ।

शुश्रूपा सर्वथा कार्या प्रणामो भक्तिरेव च ॥

इति । नारदोऽपि—

आ विद्याग्रहणाच्छिष्यश्शुश्रूपाप्रयतो गुरुम् ।

तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च ॥

इति । सुपन्तुरपि ब्रह्मचारिनियममाह—

ब्रह्मचर्यं तपो भैश्च सन्ध्ययोरग्निकर्म च ।

स्वाध्यायो गुरुवृत्तिश्च चर्येयं ब्रह्मचारिणः ॥

इति । तपशब्देनात्र ब्रह्मचारिनियमा उच्यन्ते । तथा
चापस्तम्भः—

‘नियमेषु तपशब्दः । तदतिक्रमे विद्याकर्म निस्सवति’

इति । अतो नियमानुष्टानमावश्यकमित्यभिप्रायः । अत
एव मनुः—

सर्वेतेमांस्तु नियमान्ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।

संनियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्धयर्थमात्मनः ॥

इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यदेकं क्षरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य क्षरति प्रज्ञा द्वते: पादादिवोदकम् ॥

ते च याज्ञवल्क्येनोक्ताः—

मधुमांसाज्ञनोच्छिष्टशुक्तं स्त्रीप्राणिहिंसनम् ।

भास्करालोकनाश्लीलपरीवादादि वर्जयेत् ॥

मधु क्षौद्रं । मांसं छागादेरपि वर्जयम् । एतच्च व्याधिराहित्ये
वेदितव्यं, अन्यथा तु वैद्योपादिष्टं मधुमांसदिकं गुरोरुच्छिष्टं
कृत्वा प्राश्नीयात् । तथा च वसिष्ठः—

‘स चेद्याधीयीत कामं गुरोरुच्छिष्टं भैपञ्चार्थं
सर्वं प्राश्नीयात्’

इति । व्याधीयीत व्याधिमत्तामनुभवतीयर्थः । अज्ञनं तैलादि-
ना गात्रस्य, कज्जलादिना चाक्षणोः । एतदप्यन्यत्र वैद्योपदे
शात् । औपधस्यात्रत्वत्वात् । तथा च स्मृतिः—

अष्टौ तान्यव्रतग्रानि आपो मूलं घृतं पयः ।

हविव्राद्धिणकाम्या¹ च गुरोर्वचनमौपथम् ॥

इति । उच्छिष्टं गुरुव्यतिरिक्तस्य वर्जयेत् । तदाह वसिष्ठः—
‘उच्छिष्टमगुरोरभोज्यम्’

इति । अगुरोरभोज्यमित्यनेन² गुरोरुच्छिष्टं भोज्यमिसाह । अत
एवापस्तम्बः—

‘पितुज्येष्टस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम्’

इति । न च—

‘आचार्यश्श्रेष्ठो गुरुणां मातेत्येके’

इति मातुरापि गुरुत्वश्रवणात्तस्या उच्छिष्टं भोक्तव्यमिति शङ्क-
नीयम्—

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

इति गुरुलक्षणवेलक्षण्यात् । अतस्तत्रौपचारिको गुरुशब्द इति
मन्तव्यम् । अत एव मनुः—

गुरुवत्सम्पूज्यास्युस्सवर्णा गुरुयोपितः ।

इति । अत एव गौतमोऽपि—

‘तद्वार्यपुत्रेषु चैवम्’

इति गुरुर्धर्मातिदेशं कृत्वा तदुच्छिष्टभोजनापवादमाह—

‘नोच्छिष्टाशनस्तापनप्रसाधनपादप्रक्षालनोन्मर्द-
नोपसङ्गहणानि’

¹ व्राद्धिणकामाय—क. ख.

² अनेन. ग.

इति । प्रसाधनमलङ्करणम् । उन्मर्दनमङ्गमर्दनम् । एवमविशेषेण
गुरोरुच्छिष्ठभोजने प्राप्ते कचिदपवादमाहापस्तम्बः—

‘धर्मविप्रतिपत्तावभोज्यम्’

इति । अधर्मोपेतस्य पितुरुच्छिष्ठमभोज्यमित्यर्थः । शुक्तं निष्टुरं
वाक्यम् । तदपि वर्जयेत् । अत एव वर्जयेदित्यनुवृत्तौ गौतमः—
‘शुक्ता वाचः’

इति । भास्करालोकमादित्यावेक्षणम् । तदपि न कार्यमि-
त्याह मनुः—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमस्तंयन्तं कदा चन ।

नोपस्पृष्टं न वारिस्थं न मध्यनभसो गतम् ॥

उपस्पृष्टं राहुग्रस्तम् । अश्लीलमसत्यभाषणम् । परीवादः पर-
निन्दा । आदिग्रहणमन्येपामपि नियमानामुपलक्षणार्थम् । अत
एव गौतमः—

‘वर्जयेन्मधुमांसगन्धमाल्यदिवास्वग्राञ्जनाभ्यञ्जन-
यानोपानच्छत्रकामक्रोधलोभमोहवादनस्त्रानदन्त-
धावनहर्षनुत्तगीतपरिवादभयानि’

इति । गन्धश्वन्दनादि । तस्य भोगार्थस्य प्रतिपेधो न देवताशि-
ष्टस्य । तथा च स्मृतिः—

‘देवताशिष्टमेव गृहीयाद्रहस्यवारी’

इति । एवं मालायामपि द्रष्टव्यम् । यानं शिविकादि । वादो

वहुप्रलापः । वादनं भेरीताडनादि । स्नानमुपभोगार्थम् । नित्यस्य विहितत्वात् । भयं परस्य । मनुरापि—

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धमाल्यरसान् स्त्रियः ।
शुक्तानि चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥
अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्षणोरूपानच्छत्रधारणम् ।
कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥
द्यूतं च जनवादं च परिवादं तथाऽनृतम् ।
स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपयातं परस्य च ॥

इति । रसा इक्षुरसादयः । मधुनो रसत्वेऽपि पृथग्नहणं प्रायश्चित्तगुरुत्वरूपापनार्थम् । स्त्रीप्रेक्षणालम्भने तु यत्र मैथुनशङ्का तत्रैव वर्जयेत् । इतरत्राशक्यपरिहारत्वात् । अत एव वर्जयेदित्यनुवृत्तौ गौतमः—

‘स्त्रीप्रेक्षणालम्भने मैथुनशङ्कायाम्’

इति । तथा नियमान्तराण्यापि स एवाह—

‘गुरुदर्शनेकण्ठप्रावृतावसक्तिकापाश्रयणपादप्रसारणानि निष्टीवितहसितविजृम्भितावस्फोटनानि’

अत्रापि वर्जयेदित्यनुवर्तते । कण्ठप्रावृतं वस्त्रादिना कण्ठप्रावरणम् । अवसक्तिका जान्वोर्मध्यस्य च वस्त्रादिना वन्धनम् । अपाश्रयणं कुञ्च्यादिसंश्रयणम् । विजृम्भितं जृम्भणम् । अवस्फोटने भुजास्फालनादि । हसितं प्रसिद्धम् । तत्र यद्यशक्यपरिहारं तदा मुखं पिधाय कार्यम् । तदाहापस्तम्बः—

‘यदि समयेतापिगृह्य समयेतेति हि ब्राह्मणम् । नो-
पजिग्रेत् स्त्रियं मुखेन न हृदयेन प्रार्थयेन्नाकारणा-
दुपस्पृशेत्’

इति । पुनरापस्तम्बः—

‘दत्त्वा च नानुकथयेत्कृत्वा च नानुस्मरेदात्मप्र-
शंसां परगर्हामिति च वर्जयेत्’

इति । हारीतोऽपि—

‘हयगजरथचैत्यवृक्षविषमारोहणप्रचयनसंसिद्धिस-
र्पणमहानद्यर्णवप्रतरणमहासाहसविरुद्धानि । वर्जयेत्’

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘स्त्रीभिर्यावदर्थसम्भाषी मृदुशशान्तो दान्तो ही
मान्दृष्टिः’

इति । विष्णुरापि—

‘कृतलवणं ब्रह्मचारी वर्जयेत्’

इति । कृतलवणमूपरलवणम् । मनुरापि—

नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत्सूर्यो नाभ्युदयात्क्वचित् ।
सूर्येण द्यभिनिर्मुक्तशशयानोऽभ्युदितश्च यः ॥
प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तस्स्यान्महतैनसा ।
मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथ वा स्याच्छखाजटः ॥

¹ वृषभागोहमहानदीप्रतरणमहासाहसविरुद्धानि—वैद्य.

इति । मुण्डशिशखाविहीनः,

‘मुण्डशिशखी वा’

इति गौतमस्मरणात् । कात्यायनोऽपि—

सशिखं वपनं कार्यमा स्नानाद्वह्नचारिणः ।

आ शरीरविमोक्षात् बह्नचर्यं न चेद्वेत् ॥

इति । एतच्छन्दोगाभिप्रायम् । तथा च श्रीविष्णुपुराणे भरतवाक्यम्—

एते लूनशिशास्तस्य दशनैरचिरोद्धतैः ।

कुशकाशा विराजन्ते वटवस्सामग्राऽत्र ॥

‘अधश्शयीत’ इत्युक्तं गौतमेन । तत्र विशेषमाह यमः—

खद्वासनं च शयनं वर्जयेद्विन्दधावनम् ।

स्वपेदेकः¹ कुशेष्वेव न रेतस्स्कन्दयेत्कचित् ॥

मनुरपि—

एकश्शयीत सर्वत्र न रेतस्स्कन्दयेत्कचित् ।

कामाद्वि स्कन्दयेदेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥

ब्रतं ब्रह्मचर्यम् । अकामत उत्सर्गे प्रायश्चित्तमात्रं न ब्रतलोप इत्याह स एव—

स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजशुक्लमकामतः ।

स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वाऽपि पुनर्मामित्यृचं जपेत् ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायापुष्पनीतधर्माः.

¹ स्वपेदधः—क.

वेदप्रशंसा.

अथ वेदप्रशंसा । तत्र मनुः—

चातुर्वर्णं त्रयो लोकाश्वत्वारश्वाश्रमाः पृथक् ।

भूतं भव्यं भविष्यत्त्वं सर्वं वेदात्प्रसिद्धं च पि ॥

याज्ञवल्कयोऽपि—

यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निश्च्रेयसकरः परः ॥

यज्ञादीनां कर्मणां मध्ये वेदाभ्यास एव द्विजातीनां पर उत्कृष्टे
निश्च्रेयसकरः, तस्य तपोरूपत्वात् । तथा च मनुः—

वेदमेव सदाऽभ्यस्येत्तपस्तपस्यनिद्वजोत्तमः ।

वेदाभ्यासोऽपि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥

आ हैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यस्त्वग्युपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥

यः प्रसहं यथाशक्ति स्वाध्यायमधीते स आनखाग्रेभ्यः परमुत्कृष्टं
तपः करोतीर्थः । हेति प्रसिद्धौ । स्त्री धृतमाल्यो नियमवि-
हीनोऽपीति यावत् । व्यासोऽपि—

नान्यतो¹ ज्ञायते धर्मः वेदादेवैष निर्वभौ ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन धर्मार्थो वेदमभ्यसेत्² ॥

धर्मार्थो धर्मज्ञानार्थम् । अत एव मनुः—

¹ नान्यथा—ख.

² माश्रयेत्—ख.

पितृ^१ वेव मनुष्याणां वेदश्चक्षुत्सनातनः ।

इति । वेदविदः फलमपि स एवाह—

यथा जातवलो वाहिर्दहत्याद्र्ग्निपि द्रुमान् ।

तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोपमात्मनः ॥

तथा वेदविहीनस्य सर्वक्रियानैष्फल्यमपि स एवाह—

यथा पण्डोऽफलः स्त्रीपु यथा गौर्गवि चाफला ।

यथा चाङ्गेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः ॥

वसिष्ठोऽपि—

यश्च काष्ठमयो हस्ती यश्च चर्ममयो मृगः ।

यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥

यथा दार्ढादिनिर्मितो हस्ती युद्धादिकर्मयोग्यो न भवति तथाऽनधीयानोऽपि स्वकर्मयोग्यो न भवतीत्यर्थः । अत एवायं ब्राह्मणो न भवतीत्याह स एव—

नानृचो ब्रह्मणो भवति न वणिङ्ग्नं कृपीवलः ।

न शूद्रप्रेपणं कुर्वन्न स्तेनो न चिकित्सकः ॥

मनुरपि—

योऽनधीय द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥

अतः पूर्वे वेदाध्ययनेन भवितव्यमित्यर्थः । अत एव शङ्खः—

^१ कृष्ण—ग.

‘न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीतान्यत्र वेदाङ्ग-
स्मृतिभ्यः’

इति । अङ्गादेरपि तदर्थपरिज्ञानार्थत्वादित्यभिप्रायः । तथा
च हारीतः—

‘वेदो वै विद्या व्राह्मणस्य । तत्परिज्ञानार्थमङ्गानि’

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां वेदप्रशंसा.

श्रुतप्रशंसा.

अथ श्रुतप्रशंसा । तत्र लघुव्यासः—

न वेदपाठमात्रेण संतोषं कारयेद्दृथः ।

पाठमात्रावसायी तु पक्षे गौरिव सीदति ॥

इति । निरुक्तेऽपि—

‘स्थाणुरयं भारहरः किलाभूदधीत्य वेदं न विजा-
नाति योऽर्थम्’

इति । लघुव्यासोऽपि—

वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चापि यत् ।

अजानतोऽर्थं तत्सर्वं तुपाणां खण्डनं यथा ॥

यथा पशुभारवाही न तस्य भजते फलम् ।

द्विजस्तदर्थानभिज्ञो न वेदफलमभुते ॥

वैदिककर्मफलभाङ्गं भवतीत्यर्थः । अत एवास्य शूद्रसमानत्व-
माह स एव—

योऽधीत्य विधिवद्विपो वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयशशूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यने ॥

अत एव चैतपां वाङ्मात्रेणापि पूजा न कार्येत्याह स एव—

पाठमात्रपरान्तित्यं द्विजातींश्चार्थवर्जितान् ।

पशुनिव स तान्प्राज्ञो वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥

अतोऽधीत्वेदस्य तदर्थविचार आवश्यक इयभिप्रायः । अत एव दक्षः—

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।

तदानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥

विचारो वेदार्थविचारः । लघुब्यासोऽपि—

श्रुतहीनमधीतं यत्^१ नेह नामुत्र तद्वेत् ।

श्रुतं तु केवलमपि समुद्धाराय कल्पते ॥

किं पुनस्समुच्चितमित्यभिप्रायः । तदाह स एव—

ज्ञानं कर्म च संयुक्तं मुक्तर्थं काथितं^२ यथा ।

अधीतं श्रुतसंयुक्तं तथा श्रेष्ठं न केवलम् ॥

समुच्चितं स्तोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते ।

चतुर्णामपि वर्णानां केवलाध्ययनाद्विजात् ॥

इति । वेदार्थविदः फलमाह मनुः—

^१ श्रुतं वा समधीतं च—ख.

^२ कल्पितं—स्मृतिर्

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र यत्राश्रमे वसेत् ।

इहैव तिष्ठन्लोके स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

हारीतोऽपि—

मन्त्रार्थज्ञो जपन् जुहंस्तथैवाध्यापयन् द्विजः ।

स्वर्गलोकमवाभोति नरकं तु विपर्यये ॥

निरुक्तेऽपि—

योऽर्थवित्सकलं भद्रमश्चुते स नाकमेति ज्ञानविघूतपाप्मा ।

इति । मनुस्त्वभ्यसनीयानि शास्त्राण्याह—

बुद्धिवृद्धिकराण्याशु धान्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥

पुराणेऽपि—

धर्मशास्त्रं तु विज्ञेयं शब्दशास्त्रं तथैव च ।

पुराणानीतिहासाश्च तदाख्यानानि यानि च ॥

महात्मनां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव च ।

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां श्रुतप्रशंसा.

अध्ययनविधिः

अथाध्ययनविधिः । तत्र मनुः—

तपोविशेषैर्विविधैर्वैतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यस्सरहस्यो द्विजन्मना ॥

रहस्यमुपनिषत् । अधिगन्तव्योऽस्येतव्य इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—

‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’

इति । स्वकुलपरम्परागता शाखाऽध्येतव्येति यावत् । अत एव
वसिष्ठः—

पारम्पर्यागतो येषां वेदस्सपरिवृहणः ।

तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाऽध्ययनं तथा ॥

इति । शाखान्तराध्ययने शाखारण्डो भवतीत्यभिप्रायः ।

यदाह स एव—

एकदेशे^१ अपि शाखानां मध्ये योऽन्यतमं^२ ब्रजेत् ।

स्वशाखां सम्परित्यज्य शाखारण्डस्स उच्यते ॥

तस्य दोपमापि स एवाह—

स्वशाखां यः परित्यज्य पारक्यमधिगच्छति ।

स शूद्रवद्वहिष्कार्यस्सर्वकर्मसु साधुभिः^३ ॥

आत्मशाखां परित्यज्य परशाखासु वर्तते ।

उच्छेत्ता तस्य वंशस्य रौरवं नरकं ब्रजेत् ॥

स्वीयशाखोज्जिता येन ब्रह्म तेनोज्जितं परम् ।

ब्रह्महैव स विज्ञेयस्सद्विर्नित्यं विगर्हितः ॥

इति । लोगाक्षिरपि—

यस्स्वशाखां परित्यज्य पारक्यमधिगच्छति^४ ।

स शूद्रवद्वहिष्कार्यो हव्यकव्येषु दातुभिः^५ ॥

^१ एकवेदे—ग.

^२ न्यतमां ग.

^३ वनव्युभिः.

^४ भनुगच्छति—समृतिर. ^५ शाखारण्डस्स विज्ञेयस्सर्वकर्मवहिष्कृतः—समृतिर.

अनेन स्वशाखाया अपरित्यागेन शाखान्तराध्ययनमविरुद्धमि
साह । अत एव वसिष्ठः—

अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत् ।

तथा नियमान्तरमपि स एवाह—

यच्छाखीयैस्तु संस्कैरसंस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

तच्छाखाऽध्ययनं कुर्यात्यागेन¹ पतितो भवेत् ॥

यस्तु स्वशाखीयं कर्म परित्यज्य शाखान्तरोक्तमाचराति, सोऽपि
शाखारण्ड इत्याह वसिष्ठः—

न जातु परशाखोक्तं वुधः कर्म समाचरेत् ।

आचरन्परशाखोक्तं शाखारण्डः² प्रकीर्तिः ॥

सङ्घकारस्त्वस्यापि दोषमाह—

यस्स्वशाखोक्तमुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरेत् ।

अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्धे तपासि मज्जति ॥

कायायनोऽपि—

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयं तु यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तस्य विचेष्टितम् ॥

अनेनापि स्वशाखीयकर्मापरित्यागेन शाखान्तराश्रयणमविरुद्ध-
मिति ज्ञायते । तदपि तेनैवोक्तम्—

यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।

विद्रद्धिस्तदनुष्टेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

¹ यात्र तेन—ग.

² कर्मारण्डः—स्मृतिर-

इति । अथाव्ययसारम्भं प्रकृत्याह मनुः—

ओङ्कारपूर्विकास्तिस्मो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

त्रिपदा चैव सावित्री¹ विज्ञेया ब्रह्मणो मुखम् ॥

ओं भूर्भुवस्सुवरिति महाव्याहृतयस्तिस्मः । तत्सवितुरिति सावित्री ब्रह्मणो मुखं वेदस्य मुखमारम्भं इत्यर्थः । गौतमस्तु पञ्चव्याहृतयः प्रयोज्या इत्याह—

‘ओम्पूर्वा व्याहृतयः पञ्च सत्यान्ताः’

इति । एतच्चान्वहं वेदितव्यम् । तथा च संवर्तः—

प्रणवं प्राक्प्रयुज्ञति व्याहृतीस्तदनन्तरम् ।

सावित्रिचाशानुवचनं ततो वृत्तान्तमारभेत् ॥

वृत्तान्तं यत्प्रस्तुतमित्यर्थः । प्रणवोच्चारणमपि प्राणायामत्रयादुपरि वेदितव्यम् । तदाह मनुः—

प्राकूलान्पर्युपासानः पवित्रैश्चैव पावितः ।

प्राणायामैत्तिभिः पूतस्तत ओङ्कारमहति ॥

प्राकूलान्प्रागग्रानित्यर्थः । पवित्रं पावनमिति । गौतमेनोक्तं—
‘प्राणोपस्पर्शनं दर्भेः’

इति । प्राणा इति चक्षुरादीन्द्रियाणि शीर्षण्यान्युच्यन्ते । तानि दर्भेरुपस्पृशेदित्यर्थः । प्राणायामा अपि तेनैवोक्ताः—

‘प्राणायामाख्ययः पञ्चदशमात्राः’

¹ गायत्री—ख

इति । प्राणायामः प्राणनिरोधः निरुच्छासेनावस्थानमिति या
वत् । लघ्वक्षरोचारणकालो मात्रा । पञ्चदशमात्रा इसनेन
'सव्याहृतिकां सप्रणवाम्' इत्यस्य प्रतिपेधमाह । एतच्च प्रणवो-
चारणमधीसापि कार्यम् । तदाह मनुः—

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

स्वत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ॥

इति । नियमान्तरमपि स एवाह—

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोस्सदा ।

पादग्रहणमुपसङ्कृहणम् । यदाहाङ्गिराः—

प्राप्ते वेदानुवचने विसर्गे चान्वहं गुरोः ।

उपसङ्कृहणं कार्यं विप्रोष्य त्वागतेन च ॥

इति । गौतमत्वधेतुर्दिङ्गियममाह—

'प्राञ्जुखो दक्षिणतश्शिष्य उदञ्जुखो वा'

इति । मनुरपि—

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदञ्जुखः ।

ब्रह्माङ्गलिकृतोऽध्याष्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥

अध्येष्यमाण इति वचनादेतदाचमनमध्ययनाङ्गम् । ब्रह्माङ्गलि-
मपि स एवाह—

संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माङ्गलिस्स्पृतः ।

इति । अत्र विशेषमाह संवर्तः—

ततोऽधीर्यीत वेदं तु वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।

हस्तौ तु संहतौ कार्यै जानुभ्यामुपरि स्थितौ ॥

गुरोर्मुखं वीक्षमाण इत्यनेन गुरुमुखादेव वेदोऽध्येतव्य इत्याह ।

अत एव नारदः—

पुस्तकप्रत्याधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ।

भ्राजते न सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः ॥

गुरुसन्निधानेऽपि तदनुज्ञयाऽध्येतव्यम् । अन्यथा दोषश्रवणात् ।

तदाह लघुब्यासः—

ऋचमर्घचमथवा पादं वा यदि वाऽक्षरम् ।

गृह्णाति योऽननुज्ञातो परस्मात्परतो द्विजः ॥

स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ।

तथा शूद्रसन्निधानेऽपि नाध्येतव्यम् । तदाह स एव—

अनध्यायेष्वधीतं यद्यच्च शूद्रस्य सन्निधौ ।

प्रतिग्रहनिमित्तं च नरकाय तदुच्यते ॥

मनुरापि—

नाविस्पष्टमधीर्यीत न शूद्रजनसन्निधौ ।

न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनस्स्वपेत् ॥

अविस्पष्टं वर्णस्वरादिरहितम् । निशान्ते रात्रेरपरभागे । ब्रह्मा

धीत्य श्रान्तोऽपि पुनर्न स्वपेदित्यर्थः । तथा च गौतमः—

‘नापररात्रमधीत्य पुनः प्रतिसंविशेत्’

इति । हारीतोऽपि—

‘ब्राह्मे मुहूर्ते प्रतिवृद्ध्य स्वाध्यायमावर्त्य न प्रतिसंविशेत्’

नारदस्तु वर्णस्वरादिरहिताध्ययने दोपमाह—

हस्त^१ हीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।

ऋग्यजुस्सामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥

हस्तेना^२ धीयमानस्तु स्वरवर्णन्प्रयोजयन् ।

ऋग्यजुस्सामभिः पूतो ब्रह्मलोकं स गच्छति ॥

एतच्चाध्ययनादिफलं गर्भाधानादिसंस्कार वत एव नान्यस्येत्याह
लघुव्यासः—

संस्कारवद्विः कर्तव्यं वेदस्याध्ययनं द्विजैः ।

शुद्धस्य फलवत्तत्स्यादन्यथा निष्फलं स्मृतम् ॥

नियमान्तराण्यपि स एवाह—

मेखलाजिनदण्डानां धारिभि^३ ब्रह्मचारिभिः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यस्सत्पथाचारवर्तिभिः^४ ॥

भिक्षाशिभिर्गुरोनित्यं शुश्रूषायां रत्तैस्तथा ।

आ समाप्तेर्वतं कुर्याद्वेदस्य विधिवद्विजैः ॥

शुश्रूषा परिचर्या । तस्याः फलमाह मनुः—

^१ अर्थ—ग.

^२ अर्थेना—ग.

^३ धारण—ग.

^४ सर्वज्ञानाद्विजातिभिः—क.

सर्वज्ञानो द्विजातिभिः—ख.

यथा खनन्वानित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।
 एवं गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥

नारदो विद्याऽधिगमोपायमाह—
 योऽहेरिव कृणाञ्जीतस्सौहित्यान्वरकादिव ।
 राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यस्स विद्यामधिगच्छति ॥

यत्कीटैः पांसुभिः शूद्रैर्वल्मीकिः क्रियते महान् ।
 न तत्र बलसामर्थ्यमुद्योगस्तत्र कारणम् ॥

शनैर्विद्यां शनैरर्थानारोहेत्पर्वतं शनैः ।
 त्रुमिस्सौहित्यम् । तथा विद्वहेतूनपि स एवाह—
 शूद्रां पुस्तकशुश्रूपा नाटकासक्तिरेव च ।
 स्त्रियस्तन्द्री च निद्रा च विद्याविद्वकराणि षट् ॥

शुश्रूपा श्रोतुमिच्छा । तन्द्री आलस्यम् । एवमुक्तनियमविहीना-
 दध्ययनाभावो वरामित्याह लघुव्यासः—
 क्रुक्पादमप्यधीयीत मार्गेणोक्तेन धर्मवित् ।
 न त्वेव चतुरो वेदानन्यायेन कदा चन ॥

वेदविष्णावनात्तेन वरं मौनं समाश्रितम् ।
 वेदविष्णावनाद्रिप्रो नरकं यात्यधोमुखः ॥

वेदविष्णावकस्य लक्षणमाहः यमः—
 योऽर्थार्थीमान्द्रिजे दद्यात्पठेदेवाविधानतः ।
 अनध्याये च तं प्राहृत्वेदविष्णावकं बुधाः ॥

¹ लक्षणं विद्योक्तमाह—क. ग.

अत्र याज्ञवल्क्यः—

कृतज्ञोऽद्रोही मेधावी शुचिः कल्योऽनसूयकः ।

अध्याप्यास्साधुशक्तास्त्वार्थदा धर्मतस्त्वमे ॥

कृतज्ञ उपकारस्मर्ता । अद्रोद्यनपराधी । मेधावी धारणावान् ।
शुचिः प्रयतः । कल्यो विरोगः । अनसूयकः परपुरुषदोपाना-
विष्करणशीलः । साधुः वृत्तवान् । शक्तश्शुश्रूपायाम् । आ-
सोऽप्रतारकः । स्वः ज्ञातिः । अर्थदो गुर्वर्थप्रदाता । इमे धर्मतः
धर्मानातिरेकेणाध्याप्याः । नन्वर्थदोऽध्याप्य इति न घटते—

भृतादध्ययनादानं भृतकाध्यापनं तथा ।

इत्युपपातकमध्ये पठितत्वात् । मैवं भृतिसम्प्रतिपात्तिपूर्वकमेवा-
ध्यापनं प्रतिपिद्धभितरस्य वृत्तेहेतुत्वेनाविरोधात् ।

अत एव मनुः—

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूपा वाऽपि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं वीजमिवोपरे ॥

यमोऽपि—

यतो धर्मागमो न स्यान्न शुश्रूपाधनागमौ ।

विद्यया सह मर्तव्यं न विद्यामूपरे वपेत् ॥

मनुस्तु जननदोऽप्यध्याप्य इसाह—

आचार्यपुत्रश्शुश्रूपुर्ज्ञानदो धार्मिकश्शुचिः ।

आसशक्तोऽर्थदस्साधुस्स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः ॥

शक्तो विद्याग्रहणसमर्थः । ज्ञानदो विद्याप्रदः । नारदोऽपि—

गुरुशुश्रूपया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।

अथवा विद्यया विद्या चतुर्थं नोपलभ्यते ॥

इमेऽध्याप्या इति वदन्नसूयकादयो नाध्याप्या इसाह ।

अत एव वसिष्ठः—

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम

गोपाय मा शेवधिस्तेऽहमस्मि ।

असूयकायानृजवेऽयताय¹

न मां ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥

यमेव विद्याशुचिमप्रमत्तं

मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

यस्ते न द्रुह्येत्कतमच्च नाह

तस्मै मां ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥

इति । शेवधिः निधिः । विष्णुरपि—

‘नापरीक्षितं याजयेन्नाध्यापयेन्नोपनयेत्’

इति । अध्यापने नियमविशेषानाह यमः—

सततं प्रातस्तथाय दन्तधावनपूर्वकम् ।

स्नातवा हृत्वाऽथ शिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः ॥

आपस्तम्बोऽपि—

¹ शठाय—ख.

‘शयानश्चाध्यापनं वर्जयेत् च तस्यां शश्यायामध्यापयेत्यस्यां
शयीत्’

इति । मनुरापि—

अध्येष्यमाणस्तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।

अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥

आरमेदध्यापनान्विवर्तेतेस्यर्थः । यः पुनरनन्यमना नाधीते तं नि-
र्भत्सनादिना शिक्षयेत् । तदाह गौतमः—

‘शिष्यशिष्टिरवधेन’

इति । शिष्टिशासनम् । अवधेन ताडनमकृत्वेत्यर्थः । शिष्यग्रहण-
मन्यस्यापि भार्यादेशशासनीयस्यान्यस्योपलक्षणार्थम् । अत
एव मनुः—

भार्या पुत्रश्च दासश्च प्रेष्यो भ्राता च सोदरः ।

प्राप्तापराधास्ताङ्ग्यास्त्यू रज्ञा वेणुदलेन वा ॥

एतच्च निर्भत्सनादिना शासितुमशक्तौ वेदितव्यम् । अत एव
गौतमः—

‘अशक्तौ रज्ञुवेणुदलाभ्यां तनुभ्याम्’

इति । ताडनमिति शेषः । तच्च शिरासि न कार्यम् । तदाह मनुः—

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथं चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन्प्राप्तस्याच्चोरकिलिवषम् ॥

यस्तु हस्तादिना ताडयति स राजा शासनीय इत्याह गौतमः—

‘अन्येन निघ्न राजा शास्यः’

इति । यः पुनरार्थिने विद्यां न प्रयच्छति तस्य दोषमाह वसिष्ठः

‘यो हि विद्यामधीत्यार्थिने न सम्प्रदद्यात्स कर्मानहस्यात्’

इति । यमोऽपि—

संवत्सरोपिते शिष्ये गुरुज्ञानं न निर्दिशेत् ।

हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः ॥

एतच्च शूद्रशिष्यव्यतिरिक्तविषयम् । तस्याध्ययननिपेधात् तथा-

चापस्तम्बः—

‘अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपायनं वेदाध्ययनमग्रवाधेयं फल-
वन्ति च कर्माणि’

इति । एतच्चाध्ययनं व्राह्मणादेव कार्यम् । तस्यैव प्रवचनेऽधि-
कारात् । तथा च मनुः—

अधीयीरंख्यो वर्णास्त्वकर्मस्था द्विजातयः ।

प्रब्रूयाद्वाह्मणस्तेषां नेतराविति निश्चयः ॥

एतदनापद्विषयम् । आपदि क्षत्रियादेवप्याध्ययनविधानात् ।

तदाह स एव—

अव्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुव्रज्या च शुश्रूपा यावदध्ययनं गुरोः ॥

तत्रानुगमनमात्रमेव शुश्रूपा । साऽपि यावदध्ययनं तावदेव कार्य-
मित्यर्थः । गौतमोऽपि—

¹ यनाभिधानात् - ग.

‘आपत्कल्पो ब्राह्मणस्यात्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूपा
समाप्ते ब्राह्मणो गुरुः’

इति । विद्याग्रहणमन्येषां रत्नप्रभृतीनामुपलक्षणार्थम् । अत एव
देवलः—

रत्नान्यापः स्त्रियो विद्या धर्मश्शौचं सुभाषितम् ।
विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥

मनुरपि—

अद्वयानशुभां विद्यामादधीतावरादपि ।
अत्यापदि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥
विपादप्यमृतं ग्राह्यं वालादपि सुभाषितम् ।
अमित्रादपि सदृक्तमेध्यादपि काञ्चनम् ॥

तथा विद्याफलमपि स एवाह—

तपो विद्याऽपि विप्रस्य निश्च्रेयसकरं परम् ।
तपसा कल्पयं हन्ति विद्ययाऽमृतमभुते ॥

देवलोऽपि—

विद्या वित्तं तपश्चेति त्रीणि तेजांसि देहिनः ।
इह चामुत्र च श्रेयस्तदेतैस्साध्यते त्रिभिः ॥
विद्यया निर्मलं ज्योतिर्वित्तत्यागात्मुखोदयम् ।
तपसा विमलां भूतिं प्राप्नुयान्मानवस्त्रिभिः ॥

इति । विद्यादानस्य फलमाह यमः—

दशानां तु सहस्राणां युक्तानां धुर्यवाहिना^१ म् ।

सुपात्रे विनियुक्तानां कन्या विद्या च तत्समम् ॥

इति । वृहस्पतिरपि—

सहस्रसम्मिता धेनुरनङ्गान्दश धेनवः ।

दशानदुत्समं यानं दशयानसमो हयः ॥

दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं च तत्समम् ।

भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकम् ॥

मनुरपि—

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।

वार्यनगोमहीवासस्तिलकाञ्चनसर्पिषाम् ॥

संवर्तोऽपि—

विद्यादानेन सुमनाश्शब्दव^२ लोके महीयते ।

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायामध्ययनविधिः ।

उपाकरणम्.

अथोपाकरणम् । तत्र याङ्गवल्क्यः—

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।

हस्तेनौपधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य तु ॥

अधीयन्त इत्यध्याया वेदाः । तेषामुपाकर्माख्यं कर्म श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणेन वा नक्षत्रेण हस्तेन वा युक्तायां पञ्चम्यामो-पधिप्रादुर्भावे सति कार्यम् । तथा चाश्वलायनः—

^१ वाजिनाम्—क.

^२ सुमतिर्ब्रह्म—क.

‘अथातोऽध्यायानासुपाकरणमोपधीनां प्रादुर्भावे
श्रवणेन श्रावण्यां पञ्चम्यां हस्तेन वा’

इति । यदा तु श्रावणे मासि न प्रादुर्भवन्त्योधयस्तदा प्रौष्टपद्मां
कार्यम् । अत एव शौनकः—

‘तद्वार्षिकमियेतदा चक्षते’

इति । वर्षाकाले भवं वार्षिकम् । वसिष्ठोऽपि—

‘अथातस्स्वाध्यायोपाकर्म श्रावण्यां पौर्णमास्यां
प्रौष्टपद्मां वा’

इति । प्रौष्टपदी भाद्रपदस्य पौर्णमासी । तत्र श्रवणे नक्षत्रे
विशेषमाह व्यासः—

श्रवणेन तु यत्कर्म उत्तरापादसंयुतम् ।

संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणे^१ कर्म यद्वेत् ।

तत्कर्म सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञितम् ॥

इति । वोधायनस्त्वापादचामेवोपाकरणमाह—

‘श्रावण्यां पौर्णमास्यामापाद्यां वोपाकृत्य तैष्यां
माश्यां वोत्सृजेत्’

इति । तैषी तिष्यस्य^३ पौर्णमासी । एवं छन्दांस्युपाकृत्यानन्तरं
पक्षद्रव्येऽपि सार्थीश्वतुरो मासानधीयीत । तथा च मनुः—

^१ वार्षिकमध्ये तदा—ख.

^२ श्रावणे ख.

^३ पुष्यस्य—ख.

थ्रावण्यां प्रौष्टपद्मां वाऽपुच्चपाकुत्य यथाविधि ।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥
युक्तो यववान् वसिष्ठस्त्वर्धपष्टान्मासानधीयीतेत्याह—
‘अर्धपञ्चमान्मासानर्धपष्टान्वा’

इति । एतच्चाध्ययनं¹ गृहस्थस्याध्यविरुद्धम् । अत एवाधीयीते-
त्यनुवृत्तौ शौनकः—

‘समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितरे जा-
योपेयी² त्येके’

इतरे ब्रह्मचारिण इत्यर्थः । इति स्मृतिचन्द्रिकायामुपाकरणम् ॥

उत्सर्जनम्.

अथोत्सर्जनम् । तत्र मनुः—

पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्विहस्तसर्जनं द्विजः ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाङ्गे प्रथमेऽहनि ॥

शुक्लप्रतिपदि पूर्वाङ्गे इत्युभयत्रापि सम्बन्ध्यते । अत्र यश्चाव-
ण्यामुपाकुर्यादसौ पुष्यमासस्य शुक्लप्रतिपत्पूर्वाङ्गे उत्सृजेत् ।
इतरस्तु माघे । अर्धपञ्चमान्मासानधीयीतेति तेनैवोक्तत्वात् ।
आपस्तम्बस्तु तैष्यां पौर्णमास्यामुत्सर्जनमाह—

‘तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत्’

इति । रोहिण्यपि तिष्यस्यैव ग्राहा । तथा च याज्ञवल्क्यः—

¹ एतच्च ग्रहणाध्ययनं क. ख.

² जायोपेयी गृहस्थः—मदन.

पौपमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।
जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्वहिः ॥

इति । अत्र पुराणम्—

उपाकर्माणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।
कृपीन्दर्भपयान्कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥

इति । एवमुत्सृज्यानन्तरं छन्दांसि शुक्लपक्षेष्वधीयीत । वेदाङ्गानि
कृष्णपक्षेष्वधीयीत । तथा च मनुः—

अत ऊर्ध्वं तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।
वेदाङ्गानि तु सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ॥

वसिष्ठोऽपि—

‘अत ऊर्ध्वं शुक्लपक्षेष्वधीयीत कामं तु वेदाङ्गानि’

इति । काममितिवदन्नज्ञाध्ययनमनध्यायेऽप्यविरुद्धामित्याह । अत
एव मनुः—

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरेधोऽस्त्यनध्याये होमपन्त्रेषु चैव हि ॥

वेदोपकरणान्यङ्गानि । नियस्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः । एतत्कर्मद्रव्यं
छन्दसामयातयामत्वायेत्याह कात्यायनः—

प्रसब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद् द्रिजैः ।
क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥

¹ तस्यैव—ख.

अयातयमैश्छन्दोभिर्यत्कर्म क्रियते द्रिजेः ।
क्रीडमानैरपि सदा तत्त्वपां सिद्धिकारणम् ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायामुत्सर्जनम्.

अनध्यायाः ।

अथानध्यायाः । तत्र मनुः—

विद्युतस्तनितवर्षेषु महोल्कानां च सम्प्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥

स्तनितं मेघगर्जनम् । एतेषु विद्युदादिषु प्रत्येकमाकालिको
निमित्तकालादारभ्य परेव्युर्यावत्स एव कालस्तावदनध्याय
इत्यर्थः । एतच विद्युदादित्रयं वर्षाभ्योऽन्यत्र सन्ध्याकाले वेदि-
तव्यम् । यदाह स एव—

एतानभ्यु^१ दितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।
तदा विद्यादनध्यायमनृतौ^२ चाब्ध्रदर्शने ॥

प्रादुष्करणं विहरणम् । तेनात्र सन्ध्याकालो लक्ष्यते । अनृतौ
वर्षाभ्योऽन्यत्र । अथाकालिका इत्यनुवृत्तौ गौतमः—

‘स्तनयित्नुवर्षविद्युतश्च प्रादुष्कृताग्निषु’

इति । उल्कायां तु सर्वदाऽकालिकमेव । तथा चापस्तम्बः—
‘उल्कायामग्नुयत्पाते च सर्वासां विद्यानां सार्व-
कालिकमाकालिकम्’

^१ एतांस्वभ्यु इति मुद्रितपुस्तकपाठः..

^२ मपत्तौ—क.

^३ अपत्तौ—क.

इति । अग्नुचृतपाते तु मनुरापि—
 चौरैरूपपुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते ।
 आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाद्भुतेषु च ॥
 अद्भुतेषु रुधिरादिवर्षेषु । तथा च वसिष्ठः—
 ‘उपलहस्थिरपांसुवर्षेष्वाकालिकम्’

इति । यदा तु विद्युदादित्रयं युगपदुत्पद्यते तदा त्रयहमनध्यायः ।
 अत एव त्रिरात्रमित्यनुवृत्तौ गौतमः—
 ‘वर्षविद्युत्स्तनयित्नुसन्निपाते’

इति । एतदपि वर्षाकालादन्यत्र वेदितव्यम् । यदाहापस्तम्बः—
 ‘विद्युत्स्तनयित्नुवृष्टिश्चापतौ यत्र सन्निपतेयुद्धय-
 हमनध्यायो यावद्भूमिर्व्युदेकसेके । एकेन द्वाभ्यां
 वैतेपामाकालम्’

इति । भारद्वाजोऽपि—
 अग्नयुत्पातेऽपर्तुवर्षे ग्रामेऽनध्ययनं भवेत् ।
 आकालिकं त्रिरात्रं तु सविद्युत्स्तनयित्नुके ॥

यदा तु वर्षास्वेव सन्ध्यायां विद्युत्स्तनितः तदा सज्योतिरन-
 ध्यायः । तथा च मनुः—
 प्रादुष्कृतेष्वाग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्स्वने ।
 सज्योतिस्स्यादनध्यायश्चेष्वे रात्रौ यथा दिवा ॥
 प्रातससन्ध्यायां निमित्तोत्पाते सज्योतिर्यावत्सूर्यस्तावदेवानध्य-

यनं दिवेत्यर्थः । अपरस्यां तु यावन्नक्षत्राणि तावदेव । शेषे क्रतौ
यथा दिवाऽनध्यायस्तथा रात्रावपीत्यर्थः । हारीतस्तु स्तनिते
विशेषमाह—

‘सायं संध्यायां स्तनिते रात्रौ नाधीयेरन् । प्रात-
स्सन्ध्यायां स्तनिते त्वहोरात्रम्’

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘सप्रदोपमहरनध्यायो दहेऽपररात्रे स्तनयित्वुनो-
र्ध्वमर्धरात्रादिसेके गवां चावरोधे’

इति । दहे अल्पे अपररात्रे स्तनयित्वुना गार्जितेन निमित्तेन सप्र-
दोपमहरनध्याय इत्यर्थः । निर्घातादयस्तु वर्पास्वप्याकालिका
इत्याह मनुः—

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने ।

एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ॥

निर्घात आन्तरिक्षो ध्वनिविशेषः । ज्योतिषामुपसर्जनं चन्द्रसूर्ययोः
परिवेषः । आपस्तम्बस्तु परिवेषादौ तात्कालिकमनध्यायमाह—

सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।

समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीय च ॥

द्युनिशमहोरात्रम् । यत्तु यमेनोक्तम्—

शक्रध्वजनिपाते च उल्कापाते तथैव च ।

अनध्यायस्त्रिरात्रं तु भूमिकम्पे तथैव च ॥

इति, तदुल्काया विद्युत्सहभावे द्रष्टव्यम् ।

अत एव वसिष्ठः—

‘उल्काविद्युत्समासे त्रिरात्रम्’

इति । अत्र मनुः—

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।

ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥

इति । अत्र चानध्ययनमहोरात्रं वेदितव्यम् । अत एव द्युनिश
मिसनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः—

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।

ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा च श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥

राहुसूतके चन्द्रसूर्योपरागे । ऋतुसन्धिषु वसन्तादीनां सन्धिषु
प्रतिपत्तिस्वर्यर्थः । तथा रामायणे हनुमद्वाक्यम्—

सा स्वभावेन तन्वङ्गी त्वद्वियोगाच्च कर्शिता ।

प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुतां गता ॥

इति । हारीतोऽपि—

प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः ।

श्वोऽनध्यायेऽत्र शर्वर्या नाधीयीत कदाचन ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

प्रदोषे तु त्रयोदश्यां नाध्येयं प्रतिपत्सु च ।

इति । श्राद्धसम्बन्धि श्राद्धिकम् । तद्भुक्त्वा प्रतिगृह्य वा द्युनिश-
मनध्याय इसर्थः । तथा च वसिष्ठः—

फलान्यपस्तिलान्भक्षयान्यच्चान्यच्छादिकं भवेत् ।

प्रतिगृह्णाप्यनध्यायाः पाल्यास्त्युत्राह्मणैस्त्वताः ॥

एतच्च एकोदिष्टव्यतिरिक्तविषयं, तत्र त्रिरात्रविधानात् ।

तथा च मनुः—

प्रतिगृह्ण द्विजो विद्वानेकोदिष्टस्य केतनम् ।

त्रयहं न कीर्तयेद्वस्त्र राज्ञो राहोश्च सूतके ॥

केतनं निमन्त्रणम् । राहुदर्शने शङ्खोऽपि—

‘राहुदर्शने शक्तवजप्रपतने आचार्ये च प्रमृते
त्रिरात्रम्’

इति । गौतमस्त्वाकालिकमाह—

‘आकालिका निर्वातभूकम्पराहुदर्शनोल्काः’

इति । एवं च राहुदर्शने त्रिरात्राकालिकाहोरात्राणां विकल्पो
वेदितव्यः । याज्ञवल्कयोऽप्याचार्यमरणे त्रिरात्रमाह—

त्रयहं प्रेतेष्वनध्यायशिष्यर्त्तिवग्गुरुवन्धुपु ।

गुरुरत्राचार्यः, न मुख्यः तत्र दशाहीविधानात् । अत एव वा-
न्धवा अप्यसपिण्डा एव ग्राद्याः । वसिष्ठस्तु शिष्यर्त्तिवगादि-
प्रव्यहोरात्रमाह—

‘आचार्यपुत्रशिष्यभार्यास्वहोरात्रं, क्रुतिक्षु यो-
निसम्बन्धेषु च’

इति । योनिसम्बन्धा मातुलादयः । एवं सव्रह्मचारिण्यपि द्रष्ट-
व्यम् । अत एवाहोरात्रमिसनुवृत्तां गोविलः—

स व्रद्धं चारिणि प्रेते स्वे च भूमिपतावापि ।

इति । उपाकर्मोत्सर्जनयोस्तु त्रिरात्रं वेदितव्यम् । अत एव
त्रयहमनुवृत्तौ याज्ञवल्कयः—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये तथा ।

इति । मनुस्तूत्सर्जने पक्षिणीमेकाहं त्रिरात्रं च विकल्पेनाह—

यथाशास्त्रं तु कृत्वैव मुत्सर्गं छन्दसां वहिः ।

विरमेत्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाऽप्येकमहर्निशम् ॥

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षणं स्मृतम् ।

इति । उभयतः पक्षौ दिवाऽहनी यस्या रात्रेस्सा पक्षिणी ।

एतेषां पक्षिण्यादीनां तत्तद्रूपानुमोरणं व्यवस्था । आपस्तम्बस्तु
उपाकरणमारभ्य मासं प्रदोषेऽनध्यायमाह—

‘श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे
नाथीयीत’

इति । तत्र त्रयोदश्यादीनां तु मासादुपर्येषि नाथीयीत । तथा
च पुराणम्—

मेधाकामस्त्रयोदश्यां सप्तम्यां च विशेषतः ।

चतुर्थ्यां च प्रदोषेषु न स्मरेत्र च कीर्तयेत् ॥

अत्र प्रजापतिः—

पष्टो च द्वादशी चैव अर्धरात्रोननाडिका ।

प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया¹ नवनाडिका ॥

¹ चतुर्थी—ग.

अर्धरात्रोननाडिका अर्धरात्राद्विक्यैकया हीनेयर्थः । नवनाडिका रात्राविति शेषः । प्रदोषे निशायाः प्रथमे प्रहरे । यथाहोशना—

‘त्रयोदश्यां प्रथमांश्चतुरो मुहूर्तान्नाधीयीत’
इति । दक्षो रजन्या मध्यमयामद्रयेऽनध्ययनमाह—
प्रदोषपथिमौ^१ यासौ वेदाभ्यासेन तौ^२ नयेत् ।
यामद्रयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इति । अत्र शातातपः—

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टकासु महोत्सवे ।
प्रदोषे च त्रयोदश्यामष्टम्यां प्रतिपद्यपि ॥

महोत्सवे प्रतिष्ठादौ । अष्टका अपि पैठीनस्मिनोक्ताः—

‘पौपप्रभृतयः कृष्णे भवास्तिस्त्रोऽष्टका मार्गशीर्षप-
प्रभृतय इत्येके’

इति । पुष्येण युक्ता पौर्णमासी पौषी । सा यस्मिन्मासि स पौपः ।
शौनकस्तु हेमन्तशिरयोः कृष्णे भवास्तिस्त्रोऽष्टका इत्याह—

‘हेमन्तशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः’

इति । अत्र चानध्ययनमहोरात्रं वेदितव्यम् । तथा च मनुः—

अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिपु ।

इति । गाँतमेषपि—

^१ प्रदोषः पथिमौ—क.

^२ वेदाभ्यासरतो—हेमाड्रिः

‘कार्तिकी फालगुन्यापाढी पौर्णमासी । तिस्रोऽष्टका-
त्रिरात्रम्’

इति । उक्तपौर्णमासीरारभ्य त्रिरात्रम् । तथैव तिस्रोऽष्टकास्मस-
म्यादयस्तास्वपि त्रिरात्रप्रनध्ययनमियर्थः । एवं महानवम्या-
दिष्वपि द्रष्टव्यम् । तथा च पुराणम्—

महानवम्यां द्रादश्यां भरण्यां च महातिथौ ।

तथाऽक्षयतृतीयायां शिष्यान्नाध्यापययेद्बुधः ॥

माघमासस्य सप्तम्यां रथाख्यायां च वर्जयेत् ।

अध्यापजप्तयाभ्यक्तस्मानकाले च वर्जयेत् ॥

नीयमानं शब्दं दृष्टा महीस्थं वा द्विजोत्तमः ।

अकालगर्जितादौ च परस्वा¹ शौचकादिपु ॥

अनध्यायं बुधः कुर्यादुपरागादिकेऽपि च² ।

महानवम्याश्वयुजशुक्लनवमी । महाद्रादशी कार्तिकशुक्लद्रादशी ।
महाभरणी प्रौष्ठपद्मनन्तरा³ । अक्षयतृतीया वैशाखशुक्लतृतीया ।
रथाख्या माघशुक्लसप्तमी । नारदीयेऽपि—

अयने विषुवे चैव शयने वोधने हरेः ।

अनध्यायस्तु कर्तव्यो मन्वादिपु युगादिपु ॥

पुराणान्तरेऽपि—

युगादिपु च सर्वेषु तथा मन्वन्तरादिपु ।

अनध्यायं प्रकुर्वित या च सोपपदा तिथिः ॥

¹ सरस्वा—क.

² परागदिने तथा—ख.

³ पितृपक्षान्तर्वर्तिनी—ग.

मन्वन्तरादयस्तु मत्स्यपुराणे दर्शिताः—

आश्वयुक्त्वुक्त्वनवमी कार्तिके द्रादशी तथा ।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्य त्वमावास्या पुष्यस्यैकादशी तथा ।
आपादस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आपादस्यापि पूर्णिमा ।
कार्त्तीकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ।
मन्वन्तरादयश्चैते दत्तस्याक्षयकारकाः ॥

इति । युगादयोऽपि विष्णुपुराणोक्ता वेदितव्याः—

वैशाखमासस्य सिता तृतीया
नवम्यमौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यपासस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥ [†]

इति । गौतमस्तु श्वादीनां मध्यगमनेऽनध्यायमाह—

‘श्वनकुलसर्पमण्डूकमार्जाराणां त्रयहमुपवासो वि-
प्रवासश्च’

इति । अत्रोपवासः प्रायश्चित्तम् । विप्रवासस्सहवासाभावः ।

[†] कल्यादिस्यात्कृष्णपक्षे नवम्ये च त्रयोदशी ।

कार्तिके शुक्लनवमी त्वापाढी कृतयुगस्य च ॥

त्रेतादीर्माधवे शुक्ले तृतीया पुष्यसंज्ञिता ।

इति ग. पुस्तकेऽधिकः पाठः..

सोऽपि त्रिरात्रमेव । श्वगोमायुषार्जरसर्पनकुलमूपिकानुवृत्तौ—

‘एतेषामेवाधीयानानामन्तरागमने त्रिरात्रमुपवास-
त्वच्यहं च विवसेत्’

इति हारीतस्मरणात् । एतेनार्थात्रच्यहमनध्याय इत्युक्तं भवति ।

वसिष्ठस्त्वहोरात्रोपवासमाह—

‘श्वमार्जारनकुलशीघ्रगानां त्वहोरात्रम्’

इति । अभोजनमिति शेषः, तस्यैवाधिकारात् । एतच्च त्रिरात्रा-
शक्तौ वेदितव्यम् । मार्जारगमने तु प्रायश्चित्तविशेषमाहोशना—

‘मार्जारान्तरागमने तु वृतं प्राश्य त्रच्यहमुपवसेत्’

इति । आपस्तम्बस्तु चण्डालादिव्यवाये पण्मासानध्ययनमाह—

‘चण्डालश्वपाकशशकस्य पण्मासान्’

इति । हस्तिव्याघ्रयोस्तु संवत्सरं वेदितव्यम् । तदाह स एव—

‘यदि हस्ती संवत्सरम् । व्याघ्रस्तथैव च’

इति । मनुस्तु पश्चादिगमने द्युनिशमनध्यायमाह—

पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलादिभिः ।

अन्तरागमने विद्यादनध्यायभार्नेशम् ॥

याङ्गवल्क्योऽपि—

पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्जारमूपिकैः ।

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्तपाते तथोच्छ्रये ॥

¹ सूकरैः—खैः.

शक्रपातोच्छ्रूयोपलक्षितकाल इसर्थः । अत्र शक्रोच्छ्रूयस्य काल-
माह गर्गः—

द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रौष्टपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासवे ॥

इति । विश्वशब्देन वैश्वदेवमुत्तरापादानक्षत्रमुच्यते । वासवश-
ब्देन वसुदैवत्यं धनिष्ठानक्षत्रमुच्यते । शक्रपातोऽपि तस्मिन्नेव
मासे । तथा च पुराणम्—

मासि भाद्रपदे राजन् शक्रयष्टिप्रपातनम् ।

इति । अत्र याज्ञवल्क्यः—

श्वक्रोष्टुगर्दभोलूकसामवाणार्तनिस्वने¹ ।

क्रोष्टा सृगालः । उल्को यूकः । वाणो वीणा,
‘वाणशशतनन्तुभर्वनि’

इति महाब्रते दर्शनात् । आर्तो दुःखितः । एतेषां निस्वने शब्दे
श्रूयमाणे तावत्कालं नाथीयीत,

‘एतांस्ताक्तालिकान्विदुः’

इति तेनैवोक्तत्वात् । मनुरापि—

नीहारे वाणशब्दे च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

एवं भेर्यादिनिस्वनेऽपि द्रष्टव्यम्,

‘वाणभेरीमृदङ्गर्दार्तशब्देपु’

¹ वाणशनिस्वने—ख.

इति गौतमस्मरणात् । गर्दशकटः । सामशब्दे तु क्रुग्यजुपोरेवा-
नध्यायो नान्यस्य । तदाह मनुः—

सामध्वनौ क्रुग्यजूपि नाधीयीत कदा चन ।
यमोऽपि—

सामशब्दे नग्यजूपी मारुते चांतिवायति ।

इति । तत्र हेतुमाह मनुः—

क्रुग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुपः ।

साववेदस्सृतः पित्रयस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥

इति । एवं मृदङ्गादित्वनेऽपि साम्नामनध्यायः,

‘शाखान्तरे च साम्नामनध्यायः’

इत्यापस्तम्बस्मरणात् । एवमेध्यादिसन्निधानेऽपि द्रष्टव्यम् ।

तथा च याज्ञवल्क्यः—

अमेध्यशब्दगूदान्यश्मशानपतितान्तिके ।

अन्तिके समीपे । विष्णुरापि—

‘न शूद्रपतितयोस्समीपे न देवायतनश्मशानचतु-
ष्पथरथ्यासु नोदकान्ते न पीठोपनिहितपादो न
वान्तो न विरिक्तो नार्जीर्णः’

इति । मनुरापि—

नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोत्रजेऽपि वा ।

वसित्वा मैथुनं वासशश्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥

इति । अन्ते समीपे । मैथुनं वासः येन सह मैथुनमाचरितं तद्रासः परिधायेत्यर्थः । एतदनिर्णिक्तवासोविषयम् । अत एव यमः—

वासस्यापि ह्यनिर्णिक्ते मैथुनाचरिते सदा ।

वसिष्ठोऽपि—

‘मैथुनव्यपेतायां शयचायां वाससा च मिथुनव्यपेतेनानिर्णिक्तेन ग्रामान्तरे’ छर्दितस्य’

इति । छर्दिते त्वहोरात्रमनध्यायः,

‘छर्दितश्राद्धमनुष्ययज्ञभेजनव्यहोरात्रम्’

इति गौतमस्मरणात् । अथ वा वृत्तं प्राश्याधीयीत । तदाहा पस्तम्बः—

‘छर्दियत्वा स्वग्रान्तं सर्पिर्वा प्राश्य’

इति । स्वप्नान्तमोदयादित्यर्थः । मनुस्तु ग्रामेऽपि नाधीयीतेसाह—
निखानध्याय एव स्याद्भाषेषु नगरेषु च ।
धर्मनैपुणकामानां पूतिगन्धे च सर्वतः ॥

ये वृहीतवेदास्ते धर्मनैपुणकामाः । इतरे विद्यानैपुणकामाः ।
अनेन विद्यानैपुणकामानां ग्रामेष्वध्ययनमविरुद्धमियाह । अत एव वसिष्ठः—

‘नगरेषु कामं गोमयपर्युक्षिते परिलिखिते वा’

इति । अत एव मनुरपि—

¹ ग्रामान्ते—क, ख.

अन्तर्गतश्वे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।

अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥

वसिष्ठोऽपि—

‘सन्ध्यास्यन्तश्शवदिवाकीर्तेऽपि’

इति । दिवाकीर्त्यश्वण्डालः । अन्तश्वण्डाले ग्रामे नाधीयीतेत्यर्थः ।

एतच्चतुष्पथादिष्वपि द्रष्टव्यम् । तथा च प्रचेताः—

‘चतु^१ष्पथमहापथरथ्यामूद्यानेषु न देवसमीपे’

अधीयीतेति शेषः । गौतमोऽपि—

‘श्मशानग्रामान्तमहापथाशौचेषु’

इति । श्मशाने तु विशेषमाहापस्तम्बः—

‘श्मशाने सर्वतश्शम्याप्राप्तात् ग्रामेणाध्यवसिते
क्षेत्रेण वा नानध्यायः । श्मशानवच्छूद्रपतितौ ।
समानागार इत्येके । शूद्रायां तु प्रेक्षणप्रतिप्रेक्षणयो-
रेवानध्यायः’

इति । तथाऽश्वारूढोऽपि नाधीयीत । तथा च मनुः—

नाधीयीताश्वमारूढो नवृक्षं च न हस्तिनम् ।

न नावं न खरं नोद्यं नेरिणस्थो न यानगः ॥

शयानः प्रौद्योपादश्च कृत्वा चैवावसक्तिकाम् ।

नाधीयीतामिषं जग्धवा सूतकान्नाद्यमेव च ॥

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गे ।
न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न सूतके ॥

इति । इरिणमूपरम् । प्रौढपाद आसनाद्यारूढपादः । अवस-
क्रिथका जान्वोमर्यस्य¹ च वस्त्रादिना बन्धनम् । भुक्तमात्रे
यावदार्द्रपाणिरित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

देशेऽशुचावात्मनि च विद्युतस्तनितसम्प्लवे ।
भुक्त्वाऽर्द्रपाणिग्म्भोऽन्तरधर्षरात्रेऽतिमारुते ॥

सम्प्लवः पुनःपुनरुद्धवः । मनुरपि—

उदके मध्यरात्रे च विष्मूत्रस्य विसर्जने ।
उच्छिष्टपृथ्राद्भुक्त्वैव मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥

बोधायनोऽपि—

‘मनसाऽपि जननमरणयोरनध्यायः’

इति । मनुस्तु पांसुवर्षादावापि नाध्येतव्यमित्याह—

पांसुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा ।

श्वस्त्ररोष्टे च रुवाति पञ्चतौ च न पठेद्विजः ॥

सर्वत्र ज्योतिषो दर्शनं दिग्दाहः । याज्ञवल्क्योपि—

पांसुवर्षे दिशां दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु ।

धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥

धावतस्त्वरितं गच्छनः । शिष्टे चोक्तलक्षणे गृहमागते तदनुज्ञाव-
धिरनध्याय इत्यर्थः । तथा च यमः—

¹ मध्ये— .

आगतं चातिथि दृष्टा नाधीयीतैव बुद्धिमान् ।
अभ्यनुज्ञापिते तत्मिन्नध्येतव्यं प्रयत्नतः ॥

मनुरापि—

अतिथिं चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।
रुधिरे च सुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ॥

तथा ऽनृतावब्ध्रदर्शने ऽप्यनध्यायमाह गौतमः—

‘अब्ध्रदर्शने चापतौ’

अब्ध्रं जलधरो मेघः । एवं वृक्षविशेषच्छायायामपि द्रष्टव्यम् ।
तथा च यमः—

श्लेष्मातकस्य छायायां शालमलेर्मधुकस्य च ।
कदा चिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्थयोः ॥

इति । यत्पुनर्मनुनोक्तं—

द्रावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।
स्वाध्यायभूमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥

इति, तद्व्यायज्ञाध्ययनविषयम् । तथा च श्रुतिः—

‘तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्रावनध्यायौ यदात्मा-
शुचिर्यदेशः’

इति । अत एव मनुः—

वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥

इति । वेदोपकरणान्यज्ञानि । नित्यस्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञसम्बन्धी ।
शौनकोऽपि—

नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।
नानध्यायोऽस्ति वेदानां ग्रहणे¹ ग्रहणे स्मृतः² ॥

इति । एवमुक्तानध्यायाध्ययने दोषमाह लिखितः—

छिद्राण्येतानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकीर्तिः ।
छिद्रेभ्यस्सवति ब्रह्म ब्राह्मणे यदार्जितम् ॥
तत्काले तस्य रक्षांसि श्रियं ब्रह्म यशो बलम् ।
मर्वमादाय गच्छन्ति वर्जयन्तीप्सितं फलम् ॥

यमोऽपि—

आयुः प्रज्ञां पशून्मेधां कृन्तामि सुकृतं च यत् ॥
अनध्यायेष्वभ्यसतो ब्रह्म व्याहरतस्था ॥

इन्द्रनारदसंवादोऽपि—

अनध्यायेष्वधीयानान्कं शक न गतोऽसि तान् ।
असुरास्ते दुरात्मानो ब्रह्मना ब्रह्मदूपकाः ॥
अनध्यायेष्वधीनं हि नाधीतं यदि वैदिकम्³ ।
मृतास्स्वर्गं न गच्छन्ति किं नारद न ते हताः ॥

इति मृतिचन्द्रिकायामनध्यायः ॥

ब्रह्मचर्यकालावधिः

अथ ब्रह्मचर्यकालावधिः । तत्रापस्तम्बः—

¹ ग्राहणे—ग, ² ग्रहणे चाह योऽस्मृतः—हेमाद्रिः

³ अनध्यायेष्वधीयन्ते न ते यानि स्वर्वैदिकम्—हेमाद्रिः.

‘उपेतस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिवासः । अष्टाचत्वा
रिंशद्वर्षाणि । पादूनमर्थेन त्रिभिर्वा’

इति । त्रिभिः पादैरुनं द्रादश वर्षाणीत्यर्थः । एतच्चाशक्तौ वेदि
तव्यम् । तथा च देवलः—

‘अतः परमष्टाचत्वारिंशद्वार्षिकीं वेदव्रतचर्यार्थाति
प्रेदशक्तश्चेच्चतुर्विंशतिवार्षिकीं¹ द्रादशवार्षिकीं वा’

इति । एतदपि प्रतिवेदाभिप्रायम् । यदाह वोधायनः—

‘अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि पौराणं वेदव्रह्मचर्यं चतु-
र्विंशतिं द्रादश वा प्रतिवेदम्’

इति । यमोऽपि—

वसेद्वादश वर्षाणि चतुर्विंशतिमेव वा ।

पद्मिंशतं वा वर्षाणि प्रतिवेदं व्रतं चरेत् ॥

मनुस्तु वेदग्रहणान्तं ब्रह्मचर्यमित्याह—

पद्मिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।

तदार्थिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥

अस्यार्थः—त्रैवेदिकमृग्यजुस्सामाख्यात्मकवेदत्रयविषयम् । तत्
पद्मिंशदाब्दिकं कार्यम् । एवं च प्रतिवेदं द्रादश वर्षाणि ब्रह्म-
चर्यव्रतं चरेदित्युक्तं भवति । अर्थिकपक्षे प्रतिवेदं पद्मिंशणि ।
पादिके तु त्रीण्येव । याज्ञवल्कयोऽपि—

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्रादशाब्दानि पञ्च वा ।

ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव पोडशे ॥

¹ अशक्तश्चेत् पद्मिंशद्वार्षिकीं चतुर्विंशतिवार्षिकीं ग्र-

केशान्तो गोदानाख्यं कर्म । ततु पोडशे वर्षे कार्यमित्यर्थः ।
एतच्च ब्राह्मणविषयम् । यदाह मनुः—

केशान्तप्योडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
राजन्यवन्धोद्राविंशे वैश्यस्य द्रव्यधिके ततः ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां ब्रह्मचर्यकालावधिः.

ब्रह्मचारिद्वैविध्यम्.

ब्रह्मचारिद्वैविध्यं—द्विविधौ ब्रह्मचारी उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च ।
तत्रोपकुर्वणस्योक्ता धर्माः । अधुना नैष्ठिकब्रह्मचारिणो धर्मा
उच्यन्ते । तत्र याज्ञवल्कयः—

नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।
तदभावेऽस्य तनये पत्रयां वैश्वानरेऽपि वा ॥

उपकुर्वाणोक्तविधिनाऽत्मानं निष्पामुत्क्रान्तिकालं गमयतीति
नैष्ठिकः । स पुनराचार्यादिसन्निधौ वसेत्, न समावर्तेतेत्यर्थः ।
अत्र च तदभाव इति सर्वत्रानुवर्तते । एवं च पत्रथभा-
वेऽप्तिं परिचरेदित्युक्तं भवति । एतच्च सपिण्डाभाँवविषयम् ।
यदाह मनुः—

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥
एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।
प्रयुज्ञानोऽग्निशुश्रूपां साधयेदेहमात्मनः ॥

स्थानासनविहारवान् कालविशेषाश्रयणेन उत्थानोपवेशगमनवा-

नित्यर्थः । एतदप्यनूचानवाह्यणगुर्वादिविपयमन्यथा दोषश्रवणात् । तदाह स एव—

नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे वाऽननूचाने काङ्क्षन्गतिमनुच्चमाम् ॥
क्ष

इति । तत्र वसतो ये धर्मास्तानाह वृहस्पतिः—

उपकुर्वाणकस्यैतत्समादिष्टं मया व्रतम् ।

अधुना संप्रवक्ष्यामि नैषिकस्य समासतः ॥

सन्ध्याऽधिकार्यं स्वाध्यायो भिक्षाऽधशशयनं दया ।

आमृत्योनैषिकं कुर्वन्वह्मलोकमवामुयात् ॥

इति । वासिष्ठाऽपि—

‘संयतवाक्चतुर्थपष्टाष्मकालभोजी भैक्षमाचरेत्’¹

गुर्वधीनो जटिलशिखाजटो वा गुरुं गच्छ-

न्तमनुगच्छन्² आसीनं चेत्तिष्ठन्³ शयानं चेदा-

सीन उपासीत । आहूताध्यायी⁴ सर्वं लब्धं नि-

वेद्य⁵ तदनुज्ञया भुज्ञीत । खद्वाशयनदन्तप्रक्षालना-

अनाभ्यञ्जनोपानच्छत्रवर्जी तिष्ठदहनि रात्रावा-

सीत । त्रिरहो⁶ भ्युपेयादपः’

इति । अहनि त्रिरपोऽभ्युपेयाद्वितपवणस्नायी स्यादित्यर्थः ।

देवलोऽपि—

¹ षष्ठमकाले भैक्षभोजी ;

² गच्छेत् ;

³ तिष्ठेत्.

⁴ दासीनोऽध्यायी ;

⁵ सर्वलब्धनिवेदितं ;

⁶ वर्जस्थानासनशलिस्त्रिरहो—वद्य.

‘ ब्रह्मसूत्राक्षमालादण्डकापृष्ठकुण्डिकामौञ्जीमेखला-
धारणं सकृदोजनमसकृदव । गाहनसुभयकालम-
ग्रिहोत्रं सन्ध्योपासनमलुप्तलोमकेशनखत्वगगन्ध-
मालयस्नेहाङ्गनाभ्यञ्जनवेपालङ्कारच्छत्रोपानद्वाहन-
लङ्घनप्लवनधावनचिकित्साज्यौतिपलक्षणवास्तु--
विद्यामङ्गलपौष्टिकशान्तिकर्मगान्धर्वसङ्घसमयबन्ध-
नशिल्पलेखन २ कारुकर्मवेशमक्षेत्रद्रव्यधनधान्यपरि-
च्छदशस्त्रव्यवहारज्ञभावलीलापरिहासप्रणयकु-
हकविस्मापनविडम्बनविवादोत्सेकपारिदेवनरोदन-
पादो ३ द्रृतनवर्जनम् ।’

इति । हारीतस्त्वग्रिपरिचर्याविधिमाह—

‘ यज्ञियास्समिध आहृत्य संमार्जनोपलेपनो-
द्रोथनसमूहनसमिन्धनपर्यग्रिकरणपरिक्रमोपस्था--
नहोमस्तोत्रनमस्कारादिभिरग्निं परिचेरनाग्रिमधि-
तिष्ठुन्न पद्मचां कर्पेन्न मुखेनोपधमेत् । नापश्चाग्निं
च युगपद्मारयेत् । नाजीर्णभुङ्गार्थिभ्यो दद्यान्ने-
न्धनेभ्यो दधदतिक्रामेन्न । निर्षीवेद्विविधचरुहवि-

¹ दप्त्वव ; ² लेख्यलेखन ; ³ वस्तिनस्यपादो—अपरार्कपाठः.

⁴ नाजीर्णभुक्त उच्छिष्टो वाऽभ्यादद्यान्नेन्धनेभ्योऽभ्यादधद्वाऽतिक्रामेत्—
अपरार्कपाठः.

र्धानविशेषैराग्नेयैरहरहरग्निमिन्देतामन्त्रच गच्छेद् ।-
हृत्य निवेदयेत् ।

इति । एवं कुर्वतः फलमाह मनुः—

आ समाप्तेश्शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणस्सद्ग शाश्वतम् ॥

याङ्गवल्कयोऽपि—

अनेन विधिना देहं साधयन्विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाग्नोति न चेहाजायते पुनः ॥

यमोऽपि—

आ निपाताच्छरीरस्य ये चरन्त्यूर्ध्वरेतसः ।

ते यान्ति ब्रह्मणस्स्थानं जायन्ते न पुनर्भुवि ॥

यन्तु हारीतेनोक्तम्—

मृत्योः परस्ता¹ दमृता भवन्ति

ये ब्राह्मणा ब्रह्मचर्यं चरन्ति ।

इति, तद्ब्रह्मविनैष्ठिकविषयं,

‘सर्वे ते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति’

इति श्रुतेः । सर्वे एते चत्वार आश्रमिणः कर्म कुर्वाणाः पुण्यलो-
का भवन्ति । यः पुनरेषां मध्ये ब्रह्मसंस्थो ब्रह्मनिष्ठस्सोऽमृतत्व-
मपुनरावृत्तिलक्षणं फलमेति । एतच्च नैष्ठिकत्वं कुब्जादीनां
नित्यमित्यह विष्णुः—

¹ पुरस्ता—ख.

कुब्जवामनजात्यन्वक्लीवपङ्गार्तरोगेणाम् ।

ब्रतचर्या भवेत्तेपां यावज्जीवमनंशतः ॥

अनंशतः अंशाभावादित्यर्थः । सङ्ग्रहकारोऽपि—

पङ्गादीनामनंशत्वादसामर्थ्याच्च शास्त्रतः ।

नियतं नैषिकत्वं स्यात्कर्मस्वनधिकारतः ॥

इति । नन्वेवं तर्हि कुब्जादीनमेव नैषिकत्वमस्तु नेतरेपाम् । मैवं,

यदि त्वायान्तिकं वासं रोचयेत् गुरोःकुले^१ ।

युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥

इति पाक्षिकत्वप्रतिपादकमनुवचनविरोधात् । न हि कुब्जादीनां पाक्षिकं नैषिकत्वमास्ति । ननु च यदीतरेपामपि नैषिकत्वमास्ति, तर्हि

‘यावज्जीवमग्रिहोत्रं जुहुयात्’

इति गृहस्थर्मविधायिका श्रुतिर्वाध्येत् । मैवं, नैषिकत्वस्य पाक्षिकत्वेन विषयान्तरसम्भवात्; ये हि स्त्रीरागवशाद्वार्हस्थ्यमेव कामयन्ते तद्रिपयेयं यावज्जीविका श्रुतिरित्यविरोधः । तथा च जावालिः—

‘गृही वनं प्रविशेत् । यदि गृहमेव कामयेत् तदा यावज्जीवमग्रिहोत्रं जुहुयात्’

इति । युक्तं चैतत्, अन्यथा—

^१ मनङ्गत्वा—वैद्य.

^२ यदि त्वायान्तिको वासो रोचेतास्मै गुरोः कुले—क.

‘यमिच्छेत्तमाविशेषादि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव
प्रव्रजेत्’

इत्यादयो वाध्येरन् । ननु च स्मार्तनैषिकत्वस्य श्रौताग्रि-
होत्रादिना वाध एवास्तु । मैवं, तस्यापि

‘ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी द्वितीयोऽस्यन्तमात्मानमा-
चार्यकुलेऽवसादयेत्’

इत्येतद्भूतिमूलत्वेनाविशेषात् । अतो न ब्रह्मचारिद्वौविध्यमपहातुं
शक्यम् । उक्तं च हारीतेन—

‘द्विविधो ब्रह्मचारी उपकुर्वाणो नैषिकश्च’

इति । ननु ब्रह्मचारिद्वौविध्ये चत्वार आश्रमा इयापस्तम्बादि-
बचनं वाध्येत । मैवं, सङ्कल्पभेदमात्रेण नियकाम्याग्निहोत्रवदन-
योरभेदोपपत्तेः । अत एव दक्षः—

‘द्वितीयो नैषिकश्चैव तस्मिन्नेवाश्रमे स्थितः ।

इति । ‘तस्मिन्नेवाश्रमे’ इति वदन् तद्वर्त्तिदेशमाह । अत एव
गौतमः—

‘तत्रोक्तं ब्रह्मचारिणः’

इति । तत्रोपकुर्वाणप्रकरणे यदुक्तमग्निन्यन्तमैक्षचर्यादिकं तत्रै-
षिकस्यापि भवतीत्यर्थः ।

इति स्मृतिचन्द्रिकायां ब्रह्मचारिप्रकरणम्.

आश्रमसमुच्चयविकल्पौ.

अथाश्रमसमुच्चयविकल्पौ । तत्र समुच्चयं प्रकृत्याह मनुः—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।

एते गृहस्थप्रभवाश्वत्वारः पृथगाश्रमाः ॥

सर्वेऽपि क्रमशस्तेवते यथाशास्त्रं निषेविताः ।

यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥

गृहस्थप्रभवास्तदुपजीविन इत्यर्थः । क्रमश इत्यनेनाश्रमप्रातिलो
म्यं प्रतिषिद्धमित्याह । अत एव दक्षः—

त्रयाणामानुलोम्यं स्यात्प्रातिलोम्यं न विद्यते ।

प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात्पापकृत्तमः ॥

इति । अत एव मृतभार्येण पुनर्विवाहासामर्थ्ये न ब्रह्मचारिणा
भवितव्यमित्याह स एव—

यो गृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत्पुनः ।

न यतिर्न वनस्थश्च स सर्वाश्रमवर्जितः ॥

इति । आपस्तम्बोऽपि समुच्चयमेवाह—

‘चत्वार आश्रमाः गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वान-
प्रस्थ्यमिति । तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्त-
मानः क्षेमं गच्छति’

इति । पुराणेऽपि—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।

अप्रमत्तो भवान्येन¹ मागाः पुत्र कुवर्त्मना ॥

जावालिश्रुतिस्तु चतुर्णां त्रयाणां द्रयोर्वा समुच्चयमाह—

¹ मत्तोऽप्रतानेन—ग.

‘ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा
वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रवजेत् । यदि वेतरथा
ब्रह्मचर्यादेव प्रवजेत् । गृहाद्रा वनाद्रा ।’

मनुस्तु सकलसमुच्चये¹ कालव्यवस्थामाह—

चतुर्थमायुपो भागमुपित्वाऽद्यं गुरौ द्विजः ।

द्वितीयमायुपो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥

वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुपः ।

चतुर्थमायुपो भागं यक्त्वा सज्जान्परिव्रजेत् ॥

‘शतायुर्वै पुरुषः’

इति श्रुत्यभिहितायुपश्चतुर्थो भागः पञ्चविंशतिवर्षाणीत्यर्थः ॥ एवं
कुर्वतः फलमाह हारीतः—

अनेन विधिना यो हि आथ्रमानुपसेवते ।

स सर्वलोकान्निर्जित्य ब्रह्मलोकाय कल्पते ॥

इति । यत्तु गौतमेनोक्तं—

‘एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रयक्षविधानाद्वार्हस्थ्यस्य’

इति, तद्वार्हस्थ्यस्य श्रैष्टुचप्रतिपादनपरम् । इतरेषामपि—

‘ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा

वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रवजेत् ।’

‘अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयीत’

¹ कालसमुच्चये.—क ख.

इत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिविहतत्वेनाविशेषात् । अत एव वसिष्ठः—

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।

चतुर्णामाश्रमाणां च गृहस्थश्च विशेष्यते ॥

मनुरापि—

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ।

गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठस्स त्रीनेतान्विभर्ति हि ॥

यथा नदीनदाससर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।

तथैवाश्रमिणसर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥

वसिष्ठस्तु चतुर्णामाश्रमाणां विकल्पमाह—

‘चत्वार आश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकाः । तेषां वेदमधीस वेदौ वा वेदान्वाऽवशीर्णब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तमावसेत् ।’

इति । वेदं वेदौ वेदान्वेति फलभूयस्त्वाभिप्रायम् । वेदमधीसाविपुतव्रह्मचर्यस्तेषामाश्रमाणां मध्ये यमिच्छेत्तमावसेत् आश्रयेत् तत्रैव निष्टां यायादित्यर्थः । भवित्पुराणोऽपि—

गार्हस्थ्यमिच्छन्भूपाल कुर्यादारपरिग्रहम् ।

ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत्सङ्कल्पपूर्वकम् ॥

वैखानसो वाऽपि भवेत्परिव्रादथ वेच्छया ।

गौतमोऽपि—

‘तस्याश्रमविकल्पमेके व्रुत्ते’

इति । उशनसाऽप्युक्तम्—

आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णमेकमाश्रमम् ।

आ विमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि ॥

इति । एवं च यस्य समुच्चयानुष्टानसामर्थ्यं नास्ति तस्यायं विकल्प इति मन्तव्यम् । आ विमोक्षादनुतिष्ठेदित्यनेन आश्रमिणा स्थातव्यमिसाह । अत एव दक्षः—

अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः ।

आश्रमेण विना तिष्ठन्प्रायश्चित्ती यतो¹ हि सः ॥

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये वा रत्ससदा ।

नासौ फल² मवामोति कुर्वाणोऽप्याश्रमाङ्गुच्यतः ॥

हारीतोऽपि—

अनाश्रमी व्यपेतश्च आश्रमी च निरर्थकः ।

मिथ्या³ श्रमी च सर्वे वै निरयं यान्ति मानवाः ॥

इति । एतच्चाश्रमचतुष्टयं ब्राह्मणादिवर्णत्रयस्य वेदितव्यम् ।

अत एव कल्पानां सूत्रकारः—

‘त्रयाणां वर्णानां चत्वार आश्रमाः’

इति । एवं च यदुक्तं मनुना—

एप वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।

इति, तद्विजात्युपलक्षणार्थमिति मन्तव्यम् ।

इति सृतिचन्द्रिकायामाश्रमनिर्णयः ।

¹ न्प्रायश्चित्तीयते—क.

² न तत्फल—क.

³ वृथा—ख.

समावर्तनम्

अथ समावर्तनम् । तत्र दक्षः—

स्वीकरोति यदा वेदं चेरेद्रेदव्रतानि च ।

ब्रह्मचारी भवेत्तावदूर्ध्वं स्नातो गृही भवेत् ॥

व्रतानि ब्रह्मचर्यम् । वेदस्वीकरणं वेदार्थविचारस्यापि प्रदर्शनार्थम् । अत एव स्मृत्यन्तरं—

‘वेदमधीत्य छन्दोविपयानर्थानुवृत्ता स्नायात्’

इति । लघुव्यासोऽपि—

ऋग्वादमप्यधीयातो न्यायतस्तु तदर्थवित् ।

सम्यग्वतानि संसेव्य समावर्तनमर्हति ॥

इति । न्यायतो गुरुमुखविक्षणाद्युक्तन्यायेनेत्यर्थः । एतच्च समुच्चय-सम्पादनसमर्थविपयम् । अथ वा¹ व्रतमात्रसमाप्तावपि स्नानं भवत्येव । तदाह याज्ञवल्क्योऽपि—

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्वा तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा हृचभयमेव वा ॥

पूर्वोक्तन्यायेन वेदं व्रतानुभयं वा पारं नीत्वा समाप्य गुरवे वर-मधिलपिं दत्त्वा समावर्तेतेत्यर्थः । एतेन स्नातकौविध्यं प्रतिपादितं भवति । यदाह हारीतः—

‘त्रयस्स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्तातको विद्याव्रतस्नातकश्च’

¹ अन्यथा तु क.

इति । यस्समाप्य वेदमसमाप्य ब्रतानि समावर्तते स विद्यास्नातकः । यस्तु समाप्य ब्रतान्यसमाप्य वेदं स ब्रतस्नातकः । यः पुनरुभयं समाप्य स्नाति स विद्याव्रतस्नातक इति । एवं च ब्रतस्नातकस्य परिगणयनोत्तरकालमध्ययनसमापनं तदर्थज्ञानं चेति मन्तव्यम् । यत्तु,

गुरुशूलूपया विद्यां सम्पाप्य विधिवद्विजः ।

स्नायीत गुर्वनुज्ञातो दत्त्वाऽस्मै दक्षिणां हि गाम् ॥

इति व्यासैन गोदानमुक्तं, तदापि प्रीतिसाधनद्रव्योपलक्षणार्थम् । अत एव मनुः—

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्च उत्रोपानहमन्ततः ।

धान्यं वासांनि शाकं वा गुरवे प्रीतिसाहरेत् ॥

अनेन सति मम्भवे प्रकृष्टप्रेव देयमित्युक्तं भवति । अत एव लघुहारीतः—

एकमध्यक्षरं यस्तु गुरुशिशप्ये¹ निवदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति नदून्यं यदत्वा त्वनुणी भवेत् ॥

एतच्च दक्षिणादानमाश्रमान्तरप्रवेशेऽपि वेदितव्यम् । तथाच वृसिंहपुराणं—

गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स यमिच्छेत्तमावसेत्

इति । यस्य पुनर्दक्षिणादानसामर्थ्यं नान्ति तस्य तदनुज्ञायां² स्नानम् । तथा च गौतमः—

¹ शिष्यं क.

² ज्ञाया—ख

‘विद्यान्ते गुरुर्थेन निमन्त्रयः । कृत्वा ऽनुज्ञातस्य
वा स्नाम्’

इति । विद्यान्ते गुरुमर्थेन हेतुना निमन्त्रय प्रष्टव्यं ‘कोऽर्थस्तुभ्यं
मया दातव्यः’ इति । तमर्थमाचार्याय दत्त्वा स्नायात् । अश-
क्तस्तदनुज्ञया वेसर्थः । ‘विद्यान्ते दद्यात्’ इसनेन पूर्वं निषेध-
माह । अत एव मनुः—

न पूर्वं गुरवे किं चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।

स्नास्यस्तु गुरुणाऽङ्गसंशक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥

एतदपि भूतिप्रदानाभिप्रायम् । इतरस्यानिषेधात् । अत एव यमः—

यतो धर्मागमो न स्यान्न शुश्रूपाधनागमौ ।

विद्यया सह मर्तव्यं न विद्यामूपरे वपेत् ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां समावर्तनम्.

विवाहः

उक्ता गुरुकुलान्निवृत्तिस्पकुर्वाणस्य । तस्येदानीं विवाह उच्यते ।
तत्र मनुः—

गुरुणा समनुज्ञातस्समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत द्विजो भार्या सवर्णं लक्षणान्वितात् ॥

याङ्गवल्कयोऽपि—

अविप्लुतवृह्णचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।

चिप्लुतिस्सखलनम् । लक्षण्या लक्षणयुक्ता । सा च किंलक्षणा
भृतीत्युक्ते स एवाह—

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसमिश्र ।

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ॥

अनन्यपूर्विका या दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरपूर्विका न
भवति सा । कान्ता कमनीया परिणेतुर्मनसः आनन्दकारिणी
त्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि—

‘यस्यां मनश्चक्षुपोर्नीवन्धमस्यामृद्धिः’

इति । समान एकः पिण्डो यस्यास्सा सपिण्डा । न सपिण्डा
असपिण्डा । एकपिण्डता चैकस्यां पिण्डदानक्रियायां दातृत्वेन
देवतात्वेन लेपभाक्तेन वाऽनुप्रवेशाद्वति । तथा च मस्यपुराणम्—
लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदस्समस्तेषां सापिण्डयं सासपूरुषम् ॥

चतुर्थाद्याः प्रपितामहस्य पितृप्रभृतयः उत्तरे त्रयो लेपभाजो
भवन्ति पित्राद्यास्तु त्रयः पिण्डभागिनः पिण्डदाने देवता-
भूताः तेषां सम्प्रसादात् । एवमेते सम्प्रसपिण्डा भवन्ति ।
एकपिण्डदानक्रियानुप्रवेशिनम्सपिण्डा इत्यर्थः । ननु यद्येकपि-
ण्डक्रियानुप्रवेशात्सापिण्डयं तर्हि भ्रातृणां भिन्नाक्रियानुप्रवे-
शिनां तदभावेनान्योन्यं सापिण्डयं न स्यात् । मैवं, एको-
देश्या¹ वच्छेदेनैकक्रियान्वयित्वसम्भवात् । ये हि पुत्रनिष्पा-
द्यक्रियानुप्रवेशिनः पित्रादयस्त एव पुत्रान्तरोत्पाद्यक्रियायाम
पीति व्यक्तपेकांदेशान्वयित्वम् । अत एव पितामहादेस्स

¹ देशा-क,

न्ततिजातानां पुत्रेण सह सापिण्ड्यसिद्धिः । पुत्रक्रियान्वयिनः पितामहादेस्तत्क्रियासम्बन्धात् । यदा त्वेकस्यापि पितामहादेस्तत्क्रियासम्बन्धो नास्ति तदोद्देश्यमेदेन क्रियाभेदा त्सापिण्ड्यनिवृत्तिः । तदाह मनुः—

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिर्वर्तते ।

इति । गौतमोऽपि—

‘पिण्डनिवृत्तिसप्तमे पञ्चमे वा’

इति । भार्यायाश्च सहकर्तृत्वात्सापिण्ड्यसिद्धिः । एवं सर्वत्र सापिण्ड्यनिवृत्त्यनुवृत्ती द्रष्टव्ये । नन्वेवं तार्हि पुत्रदौहित्रयोरेकपि षडक्रियानुप्रवेशेनास्त्सापिण्ड्यं प्रमज्येत । सत्यं, यद्यसो दौहित्रः पुत्रेण सह सप्तानगोत्रस्यात् अत्रैकगोत्रत्वमुपाधिरिति भावः । अत एव पुत्रीकरणादावस्ति दौहित्रस्यापि पुत्रेण सह सापिण्ड्यमिति वक्ष्यामः । तेन नातिप्रसन्निः । यवीयसी जन्मतः प्रपाणतश्च । अरोगिणी अदीर्घरोगा इतरस्य शक्यपरिहारत्वात् । भ्रातृमती पुत्रिकाकरणभयात् । यदाह मनुः—

यस्यास्तु न भवेद्ग्राता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्क्या ॥

यस्याः तपता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवान्न वेति न विज्ञायेतेत्यर्थः । अनेन विना¹ पुत्रेण सह सम्प्रतिपर्ति पितुस्मङ्गल्पमात्रात्पुत्रि का भवतीति गम्यते । अत एव गौतमः—

¹ विधिना—ख.

‘अभिसन्धिमात्रपुत्रिकेत्येकेपाम्’

इति । सा च कथं पुत्रिका भवतीत्यपेक्षिते मनुगाह—

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्घताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रस्स मे पुत्रो भवेदिति ॥

इयमेव पुत्र इति वा पुत्रिकाकरणं,

‘शासद्विद्विद्विरुन्नर्मत्यं गात्’

इति श्रुतेः । एतच्च निरुक्ते व्याख्यातं—

‘प्रशास्ति वोढा सन्तानकर्षणे दुहितुः पुत्रभावम्’

इति । असमानार्षगोत्रजां, समानमार्पं प्रवरो यस्य स समानार्पः । तस्माज्जातां समानर्पजातां नोद्रहेदित्यर्थः । अत एव गौतमः—

‘असमानप्रवरर्विवाहः’

इति । समानता च नामतो वेदितव्या । यदाह वोधायनः—

एक एव क्रपियात्प्रवरेष्वनुवर्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र भृगवङ्गिरोगणात् ॥

इति । समानगोत्रत्वं समानप्रवर इत्यर्थः । कथं तर्हि भृगवङ्गिरोगणेष्वित्यपेक्षिते सङ्ग्रहकार आह—

पञ्चानां त्रिपु सामान्यादविवाहत्रिपु द्रयोः ।

भृगवज्ञिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकं निवारयेत्¹ ॥

पञ्चार्पेयाणामृपित्रयानुवृत्तौ मिथो न विवाह इत्यर्थः । वांधा-
यनोऽपि—

‘द्वार्पेयसन्निपातेऽविवाहस्त्वचार्पेयाणां तत्रार्पेयस-
न्निपातेऽविवाहः पञ्चार्पेयाणाम्’

इति । सन्निपाते साम्य इत्यर्थः । गोत्रं च वंशपरम्पराप्रसिद्धम् ।
गोत्रप्रवरां च पृथक्पृथक्पर्युदासे निमित्तम् । तत्र यास्कवाधौल-
मौनमौकानां गोत्रभेदेन विवाहे श्रासे तन्मा भूदिससमाना-
र्पग्रहणम् । तेषां भार्गववैत्तिक्यसावेदसेति प्रवरैक्यात् ।
यत्र तु प्रवरविकल्पः तत्रापि प्रवरभेदेन विवाहप्राप्तौ तत्प्रति-
रेधार्थमसमानं गोत्रग्रहणम् । एवं चात्मानार्पजामसमानगोत्रजा-
मुद्रेहेदित्युक्तं भवति । न च समानार्पग्रहणं गोत्रविशेषण-
भिति शङ्कनीयं—

परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।

त्यागं कृत्वा ततस्तस्या द्विजश्वान्द्रायणं चरेत् ॥

इति भेदेन स्मरणात् । त्यागश्वात्रोपभोगस्यैव न पुनस्त-
स्याः । यदाह शातातपः—

समानप्रवरां कन्यामेकगोत्रामथापि वा ।

¹ छ्वेकोऽपि वारयेत्— क. ख. ग.

विवाहयति यो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥
उत्सृज्य तां तथा भार्या मातृवंत्परिपालयेत् ।

यस्तु तत्र प्रजामुत्पादयति स स्वजासादिना हीयत इसा-
हापस्तम्बः—

समानगोत्रप्रवरां कन्यामूद्दोपगम्य च ।
तस्यामुत्पाद्य चण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥

इति । ननु चासभानार्पगोत्रजामिसनेनैव परिणेतुसपिण्डायाः
पर्युदासे सिद्धे किमिति पुनरसपिण्डामित्युक्तम्? उच्यते;
सशमेवम्; तथाऽपि या मातुरसपिण्डा भवति सैवोद्ग्राहक-
र्मणि प्रशस्तेति वक्तुम् । तथा च मनुः—

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

या परिणेतुर्मातुश्च सपिण्डा न भवति या परिणेतुः पितुश्च न
सगोत्रा सा च विवाहकर्मणि प्रशस्तेत्यर्थः । ननु च माता दान-
समकालमेव पितृसापिण्डचं तद्वोत्रं च हित्वा पतिसापिण्डचं
तद्वोत्रं च प्रतिपद्यते । तत्कथम् ‘असपिण्डा च या मातुः’
इति । तदुक्तं—

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

इति । पतिसापिण्डेव पत्रयास्सापिण्डचं न स्वपित्रादिभिर-
सभिप्रायः । सशम्; नास्ति मातुस्वपित्रादिभिस्सह सापि-

एवं यदि तस्यास्त्यागपूर्वको विवाहस्यात् । त्यागे हि स्वत्वनिवृत्तिवत्सापिण्डयसगोत्रत्वयोरपि निवृत्तिः । अनेनै वाभिप्रायेणोक्तम्—

एकत्वं मा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च मृतके ।

इति । अत एव दत्तपुत्रादेस्त्यागेनैव पितृगोत्रादिनिवृत्तिसिस्त्वा¹ । अन्यथा ‘असगोत्रा च या पितुः’ इत्यत्र पितृग्रहण मनर्थकं स्यात् । उक्ता च गोत्रादिनिवृत्तिर्मनुना—

गोत्ररिकथे जनयितुर्न हरेदात्तिमसुतः² ।

गोत्ररिकथानुगः पिण्डो व्यपैति ददतस्सधा ॥

इति । एवं च पुत्रिकाया विवाहो नैव प्रदानपूर्वक इति न तत्र सापिण्डयसगोत्रत्वयोनिवृत्तिः । अत एव धसिष्ठोऽप्यप्रत्तानां त्रिपूरुषं सापिण्डयमाह—

‘अप्रत्तानां स्त्रीणां त्रिपूरुषं सापिण्डयम्’

इति । न च पुत्रिकाविवाहेऽपि तस्याः प्रदानमस्तीति शङ्खानीयम् । प्रदाने तु गोत्रादिनिवृत्तिवत्पुत्रिकात्वस्यापि निवृत्तिः³ स्तनिवृत्तौ च तत्कार्यकर्तृत्वं न स्यात् । श्रूयते च तस्याः पुत्रकार्यकरत्वम्—

‘अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची’

¹ निवृत्तिसिद्धिः—ग.

² दत्तिमः क्वचित्—मुद्रितपुस्तकपाठः.

³ निवृत्तेस्त—ग:

इति । एतदपि निरुक्ते व्याख्यातम्—

‘अभ्रातृकेव पुंसः पितृनेत्याभिमुखी सन्तानकर्मणि
पिण्डानाय नयति’

इति । अतश्च पुत्रिकायाः प्रदानाभावेन स्वापित्रसापिण्डयं मर्गो-
त्रत्वं च मिद्धम् । अत एव लोगाक्षिः—

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः ॥

एवमासुरादिविवाहेष्वपि सगोत्रत्वादेरनिवृत्तिः । तत्रापि प्रदा-
नाभावात् । अत एव मार्कण्डेयः—

ब्राह्मादिपु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः ॥

आऽुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मतः ।

मातुः पितृगोत्रेणेत्यर्थः । एवं च पुत्रिकाकरणादौ मातुस्स्वपि-
त्रादिसापिण्डयसद्वावाद्युक्तमुक्तम्—

‘असपिण्डा च या मातुः’

इति । ननु च पुत्रस्यापि मातुसपिण्डत्वाद्या मातुस्सपिण्डा
सा पुत्रस्यापीति किमर्थं मातुग्रहणम्? उच्यते—यदा तु
पुत्रिकामुतस्यैव मातुमातामहाभ्यां परिसागः तदा तत्सा-
पिण्डयानिवृत्या तत्सपिण्डाया विवाहप्राप्तौ तन्मा भूदिति
मातुग्रहणम् । एवं दक्षपुत्रादस्त्यागेनैव पितृगोत्रनिवृत्या

तत्सगोत्राया विवाहप्राप्तौ तन्मा प्रमांक्षीदिति गित्प्रहणमिति
सर्वमनवयम् । मातृसगोत्रामपि के चिन्नेच्छान्ति । तदाह
व्यासः—

सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्ग्राहकर्मणि ।

एतदापि पुत्रिकाकरणाविषयं, मातुः पतिगोत्रत्वेन गोत्रान्तरा-
भावात् । न च भूतपूर्वगत्या मातृसगोत्राप्रतिषेध इति वाच्यम्,
वर्तमाने सम्भवति भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यान्याश्रयत्वात् । एवं
च या परिणेतुर्मातुश्च न सपिण्डा भवति या च परिणेतुः पितु-
श्चासगोत्रा मा विवाहेति सिद्धम् । नन्वेवं तर्हि ब्राह्मादि-
भिविवाहैर्नेत्रत्पितृसपिण्डभावायां पुत्रप्य मातुलमुता परि-
णेया स्यात्? सखम्; केन वोक्तं न परिणेयेति? ननु मन्वा
दिभिरेव । यदाह शातातपः—

उद्ग्रहेत सगोत्रां यस्तनयां मातुलस्य च ।

ऋषिभिर्शैव तुल्यां च स तु चान्द्रायणं चरेत् ॥

मनुरपि—

पैतृप्वसेयीं भगिर्णीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुरास्पस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

एतास्तिस्तु भार्यर्थे नोपयच्छेन बुद्धिमान् ।

ज्ञानित्वेनानुपेयास्ताः पतति ल्युपयन्नधः ॥

इति । आस्पस्य सन्निकृष्टस्य सपिण्डस्येत्यर्थः । व्यासोऽपि—

तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।

शुल्केन चोद्रहिष्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः ॥

मातृतो मातृपक्षे तृतीयां मातुलसुतां, पितृपक्षे तृतीयां पैतृष्वसेयीमिसर्थः । शुल्कं मूल्यम् । अनेन कूटस्थ^१ मारभ्य गणयोदित्युक्तं भवाति । तथा च पुराणे ययातिवाक्यम्—

यो मे त्वं हृदयाज्ञातो वयस्त्वं न प्रयच्छसि^२ ।

पापान्मातुलसम्बन्धात्प्रजा वै ते भविष्यति ॥

मुमन्तुरापि—

‘पितृपवच्यस्सर्वा मातरः; तद्वातरो मातुलाः;
तद्वुहितरश्च भगिन्यः; तदपत्यानि भागिनेयानि;
अन्यथा सङ्करकारीणि स्युः’

इति । उच्यते; सत्यमेतानि मातुलदुहितृविवाहानिषेधपराणि । तथाऽप्यासुरादिविवाहेन पित्रादिभिरनिवृत्तसपिण्डभावायाः पुत्रस्य मातुलसुता परिणेतुर्मातुश्च सपिण्डेति सा तावदविवाह्या । तथैवंविधायाः पितृप्वसुर्दुहिता परिणेतुः पितृश्च सपिण्डा सगोत्रा चेति साऽपि न परिणेया । या तु ब्राह्मादिविवाहोद्धा तस्यास्स्वपित्रादिभिस्सापिण्डचनिवृत्तेस्तपुत्रस्य मातुलसुतापरिणयनं न^३ वार्यते । एवं पैतृष्वसेय्यामापि द्रष्टव्यम् । तादिदमुक्तं मनुना—

^१ मूलस्थ—ख; मूलस्थ्यकूटस्थ ग. ^२ प्रयच्छति—ख. ग. ^३ केन — ग.

असपिण्डा च या मातुरमगोत्रा च या पितृः ।

सा प्रशस्ता द्रिजानीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

इति । या मातृतः पितृतो वा सपिण्डा सगोत्रा च सेव परिया
ज्या नान्येत्यभिप्रायः । अत एव व्यासः—

मातुसपिण्डा यत्रेन वर्जनीया द्रिजातिभिः ।

इति । अत एव शातातपोऽपि मातृसगोत्राया एव निषेधमाह—

मातुलस्य सुतामूद्द्वा मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव द्रिजश्चा¹ न्द्रायणं चरेत् ॥

न चात्र मातृगोत्रामित्यनेनैव सपिण्डमातुलदुहितृनिषेधसिद्धेः
किमर्थं मातुलसुताग्रहणमिति वाच्यम्, पक्षान्तरत्वेऽपि समा-
नत्वात् । तत्रापि मातृगोत्रादिप्रतिषेधेनैव मातुलदुहितृमात्र
निषेधसिद्धेः । अथ पक्षद्रयेनोभयविधमातुलदुहितृनिषेध, तर्हि
मातुलसुताग्रहणेनैवालं, किं मातृगोत्रग्रहणेन? किं च मनुरपि
पैतृष्वसेय्याः पितृसपिण्डाया एव पर्युदासमाह—

पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुरासस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

एतास्तिस्तस्तु भार्यार्थं नोपयच्छेत् वुद्धिमान् ।

इति । अन्यथा भगिनीशब्दवैयर्थं स्यात्, पैतृष्वमेयीमित्यने-
नैव पितृष्वमृदुहितृमात्रानिषेधसिद्धेः । भगिनीवद्गिनी सपि-

¹ व्यक्ता चा—ग; कृत्वा चा—क; गत्वा—ख.

षट्त्वर्थः । एवमासशब्देऽपि द्रष्टव्यम् । न च भगिनीशब्दः
पैतृष्वसेयीं न विशिनष्टीति वाच्यम्,
एतास्तिस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत् वुद्धिमान् ।

इति त्रित्वे सङ्ख्यापनात्¹ । पेठीनसिरपि—

‘पितृमातृष्वसृदुहितरो मातुलसुता धर्मतस्ता भगि-
न्यो वर्जयेत्’

इति । न चात्र सन्देहनिवृत्त्यर्थं भगिनीग्रहणमिति वाच्यम्, ‘वर्जयेत्’ इत्यादिविधिवलेनैव सन्देहनिवृत्तेः । ननु च ‘असपिष्ठा च या मातुः’ इत्यनेनैव मातृसपिष्ठादिपर्युदासे सिद्धेकिमिति पुनः ‘पैतृष्वसेयीं भगिनीम्’ इति तस्या एव निषेधउच्यते? सत्यमेवम्; तथा प्यत्र पातित्यादिदोपप्रतिपादन-मुख्येनकान्ततो निवृत्तिभिद्यर्थम् । ‘सा प्रशस्ता’ इति वचनान्मातृसपिष्ठासगोत्रयोरप्राशस्यमात्रं स्यात् । न सर्वथा वर्जनीयत्वं, यथा,

चतुरो व्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः ।

इति चतुर्णां विवाहानां प्राशतस्य उक्तेऽपि न गान्धर्वादीनामेकान्ततः परित्यागः किं त्वप्राशतस्यमात्रं तथेहापि स्यात् । ततश्च या मन्यादिवचनैर्मातृसपिष्ठा मातुलसुता या च पैतृष्वसेयी पितृसपिष्ठा सैवोद्धाहकर्मणि परित्याज्या नान्येति सिद्धम् । अत एवोक्तं चतुर्विंशतिमते—

¹ त्रित्वसङ्ख्यानात्—क.

तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि ।
विवाहेयन्मनुः प्राह पाराशर्योऽज्ञिरा यमः ॥

इति । उभयोर्मातापित्रोरित्यर्थः । एवं च यानि मातुलद्वाद्वितृपरिणयान्तपेधपराणि तान्यनिवृत्तस्यमातृसपिण्डभावाभिप्रायाणीति मन्तव्यम् । किं चेवं सत्येतेषां मन्त्रादिवाक्यानां चैकमेव मूलं परिकल्पितं भवति । अन्यथा तेषां मूलान्तरकल्पनागौरवं स्यात् । तेन विशेषविषयत्वे न्याय्या । ननु यदि च मातुरसपिण्डतया मातुलमुता परिणेया तर्हि तथाविधा मातुप्वसा तद्विता च किमिति न परिणेया? उच्यते; सत्यम्; न ब्रूमः शास्त्रतो न परिणेयेति, किं तु लोकविरुद्धत्वात् । यच्च धर्म्यमपि लोकविरुद्धम् तद्वानुप्लुयम् । तदुक्तं मनुना—

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यं^१ मप्याचरेत् तु ।

इति । वराहमिहिरोऽपि—

देशाचारस्तावदादौ विचिन्त्यः
देशे देशे या स्थितिसंख कार्या ।
लोकद्विष्टं पण्डिता वर्जयन्ति
देवज्ञोऽतो लोकमार्गेण यायात् ॥

इति । ननु च याज्ञवल्कयेन

पञ्चमात्सप्तमादृधर्मं मातृतः पितृतस्ततः ।

^१ धर्म—क. ख.

इति मातृपक्षे पञ्चमादूर्ध्वमुद्राहविधानात्कथं मातुलदुहितृपरिणय-
नम्? उच्यते—‘मातुरनपिण्डामुद्रेहेत्’ इत्यनेन मातृवन्धुव्यव्य
विशेषेण विवाहप्राप्तो तन्मा प्रसाङ्गीदिति मातृतो मातृवन्धुभ्यः
पञ्चमादूर्ध्वमुद्रेहेदित्याविरोधः । एवं पितृवन्धुव्यव्यपि द्रष्टव्यम् ।
अत एव गौतमः—

‘ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृवन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृवन्धु
भ्यः पञ्चमात्’

इति । वीजिनो यो नियोगादुत्पादयति तस्मादप्यूर्ध्वं सप्तमा-
दित्यर्थः । वान्धवा अपि स्मृत्यन्तरे दर्शिताः—

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितृमातृष्वसुसुताः ।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृवान्धवाः ॥
मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृवान्धवाः ॥
यत्पुनर्वसिष्ठेनोक्तम्—

पञ्चमीं मातृवन्धुभ्यस्सप्तमीं पितृवन्धुतः ।

इति तद्वैतर्मायैकवाक्यत्वाय पञ्चमीं सप्तमीं चातीत्योद्ग्रहेदित्ये
वन्परम्, न पुनः पञ्चमीसप्तम्योरेवोद्ग्राहावधिपरम् । यदपि
नारदेनोक्तम्—

पञ्चमात्सप्तमादवर्गवन्धुभ्यः पितृमातृतः ।

अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥

इति, यदपि विष्णुना—

पञ्चमात्सप्तमाद्धीनां यः कन्यामुद्रहेद्विजः ।

गुरुतल्पी स विज्ञेयस्तगोत्रां चैवमुद्रहन् ॥

इति, तत्रापि पञ्चमीसप्तम्योर्नाभ्यनुज्ञा तत्र निपेधश्रवणात् ।

यदाह मरीचिः—

पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रियापरा अपि हेते परिताशशूद्रतां गताः ॥

इति । एतेन यत्कैश्चिद्दुक्तं—

‘ऊर्ध्वं सप्तम्या अलाभे सप्तमीमुद्रहेत्’

इति, तदप्यपास्तम् । यदपि पैठीनसिनोक्तं—

‘त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतः पुरुषानतीत्य विवाहः’

इति, तदप्यर्वाङ्गिष्ठेष्वपरम् । न पुनश्चतुर्थपिपृचोर्विवाहाभिप्रायं, विष्णुदिवचनविरोधप्रसङ्गात् । ननु च ‘असपिष्ठा च या मत्तुः’ इसनेन या मातुरसपिष्ठा तामुद्रहेदित्युक्तेः स्वमातृपक्षेऽप्यविशेषेण विवाहप्राप्तौ तन्मा भूदिति मातृतो मातृपक्षे पञ्चमादूर्ध्वमुद्रहेदिति नियमः किं न स्यात्? अतः कथं मातुलदुहितृपरिणयनम्? एवं पितृपक्षेऽपि द्रष्टव्यम् । उक्तं च विष्णुपुराणे—

पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ।

गृहस्थ उद्द्रहेत्कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥

इति । पञ्चमीमतीयेत्यर्थः । मैवं, गौतमादिभिर्बन्धुपवेव नियमवि-

धानात् । अथ वा मा भूद्वन्धुष्वेव नियमविधानम्,¹ तथाऽप्युक्तं प्रकारेण मन्वादिभिरेव मातुलदुहितैर्पैतृष्वसेयीपरिणयनाभ्यनुज्ञानात्तद्रचतिरेकेण पक्षद्वयेऽप्ययं नियमः क्रियत इत्यविरोधः । यद्वा पञ्चमात्सप्तमादिति याज्ञवल्कीयं पुत्रिकाकरणादिविषयमित्यनुसन्धेयम् । यदत्र युक्तं तद्राह्यम् । यतु सङ्ग्रहकारेणोक्तं—

स्त्रीसन्ततिस्तथा पुंसामविवाहे उभे भवते ।

स्त्रीपुंसोस्तु विवाहा स्यात्पञ्चमात्सप्तमात्परम् ॥

इति, तदप्युक्तविषयमेवेत्यनवद्यम् । तेन स्मृतिस्तिसङ्गं मातुलदुहितैर्पैतृष्वसेयीपरिणयनम् । किं च श्रुतिरपीमेववार्थं श्रावयति । तथा वाजसनेये श्रूयते—

तस्मात्समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यश्च जायते ।

उत तृतीये सङ्गच्छावहै चतुर्थे सङ्गच्छावहै ॥

इति । अस्यार्थः—समानादेकस्मात्पुरुषादत्ता भोक्ता भार्याया अद्यश्च भोग्यो भार्यालक्षणश्च जायते, जायापती जायेते इति यावत् । नन्वेकस्मादुत्पन्नयोर्जायापतित्वे भ्रातृभगिन्योरेव जायापतित्वमुक्तं स्यात् इत्याशङ्क्याह तर्हि तृतीये पुरुष इत्यादि । अनेन दौहित्रपुत्रयोर्मातुलदुहितैर्पैतृष्वसेयीपरिणयनमुक्तं भवति । तयोः कूटस्थमारभ्य तृतीयत्वात् । सङ्गच्छावहै विवाहावहा इत्यर्थः । ननु च स्वगच्छृहनपरोऽयमर्थवादो न स्वार्थे

¹ मा भूद्वन्धुविषयत्वं—क.

प्रमाणम् । उच्यते—सखमर्थवादो न स्वार्थे प्रमाणम्, किं
तु यत्र प्रमाणान्तरमस्ति तत्र तत्प्रतिपादितार्थविलम्बनेन स्तुति-
परत्वं^१ यथा ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता’ इति । यत्र तु
नास्ति प्रमाणान्तरं यथा ‘तृतीये पुरुषे सङ्गच्छावहे’ इति
तत्र तदनुवादान्यथानुपपत्त्या तथाविधविधिपरिकल्पनं केन
वार्यते? अत एव—

‘त्रीणि है यज्ञस्य उदराणि गायत्री वृहत्यनुष्टु-
वत्र श्वेतावपन्त्यावोद्रपन्ति’

इत्यत्र गायत्रचादिषु प्रतीतावापोद्वापान्यथानुपपत्त्या तत्प्रापको
विधिः कल्पयते । अत एव च

‘उपरि हि देवेभ्यो धारयति’

इत्यत्रापि समिदुपरिधारणविधिः । अन्यथा तत्रापि न स्यात् ।
यत्र पुनः प्रमाणान्तरविरोधः न तत्र विधिकल्पनं यथा—

‘आदित्यो यूपः’

इति । अत एव—

‘प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत्’

इत्यत्रापि न विधिकल्पनाया अतिप्रसङ्गः, दुहितृगमने मन्वा-
दिमिः प्रायश्चित्तविधानात् । अथ वा भवत्वर्थवादानुसारेण
प्रजापतिस्स्वां दुहितरं गच्छेदिति विधिः । किमायातमितरे-
पाम्? न च महद्द्विरकार्यं^२ कृतमित्यनेनापि कर्तव्यमित्यत्र प्रमा-

^१ स्तुतिपरं—क. ^२ महद्विः कार्य—क. ख.

णमस्ति । न हीन्द्रेणाहल्यादिपरदारगमनं कृतमित्येनापि गन्तव्यम् । अत एव शङ्खलिखितौ—

सुरां पिवन्ति त्रिदशास्सा चापेया द्विजातिभिः ।

हरन्ति वित्तं यत्सद्गास्तिव¹ सिद्धिर्न विद्यते ॥

वृद्धमनुरपि—

अनुष्टुतं तु यदेवैर्मुनिभिर्यदनुष्टुतम् ।

नानुष्टुयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत् ॥

इति । श्रुत्यन्तरेऽपि—

‘गर्भे नु नौ जनिता दम्पती तदेव स्त्रष्टा सविता विश्वरूपम्’

इति । नौ आवयोः गर्भे जठरे जनिता जगतस्त्रष्टा देवो दम्पती जायापती अकरोदित्यर्थः । मन्त्रोपि—

आयाहीन्द्र पथिभिरीडितेभिः

यज्ञमिमं नो भागधेयं जुपस्व ।

तृप्तां जुहुर्मातुलस्येवं योपा

भागस्ते पैतृस्वसेयी वपामिव ॥

इति । हे इन्द्र ! पथिभिर्मार्गैरीडितेभिः प्रशस्तैर्नः अस्माकं इमं यज्ञं आयाहि आगच्छ । आगत्य चेदमस्माभिर्दीयमानं भागधेयं जुपस्व सेवस्व । अत एव यजमानास्तृप्तामाज्यादिना संस्कृतां वपामवदानाख्यां त्वामुदिश्य जुहुस्त्यक्तवन्तः । अत्र दृष्टान्तद्रव्यं,

¹ सिद्धास्तथा—क. ख.

यथा मातुलस्य योपा दुहिता दौहित्रस्य भागो भजनीया परिणेतुं योग्या, यथा च पैतृष्वसेयी पौत्रस्य तथाऽयं ते तव भागो वपाख्य इति मन्त्रार्थः । तेन श्रुतितोऽपि सिद्धं मातुलादिसुतापरिणयनम् । किं चाचारादप्यवगच्छामः यथा¹ ह्याचरन्ति तावदाक्षिणात्याख्यविद्यवृद्धा वेदार्थानुष्टातारशिशष्टा एव मातुलादिसुता² परिणयनम् । उक्तं च तदाचारप्रामाण्यं मनुना—

शिष्टाचारस्मृतिर्वेदाख्यविधं धर्मलक्षणम् ॥

इति । लक्षणं प्रमाणमित्यर्थः । देवलोऽपि—

येषु देशेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।

येषु देशेषु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ॥

येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्मचारश्च यादशः ।

तत्र तान्नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादशः ॥

यस्मिन्देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्यनगरेऽपि वा ।

यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत् ॥

इति । ननु—देशाचारस्यापिप्रमाणान्तराविरोधिन एव प्रामाण्यमुक्तं वसिष्टेन—

‘देशाचारकुलधर्मा आम्नायैरविरुद्धाः प्रमाणम्’

इति । सत्यं, आम्नायो वेदस्तदविरोधिन एव प्रामाण्यमिति । न चात्र वेदविरोधोऽस्ति प्रत्युतानुकूल एवे³ त्युक्तमधस्तात् । ननु स्मृतिविरोधेऽप्याचारो दुर्बल एव,

¹ तथा—ख.

² मातुलसुतादि.—ग.

³ नुकूल्यमेवे—क.

‘श्रुतिस्मृतिविहितो धर्मस्तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणम्’

इति वसिष्ठस्मरणात् । अस्ति चात्र ‘मातुलस्य सुतामूढा’ इत्यादिस्मृतिविरोधः । तेनात्र कथमाचारस्य प्रामाण्यम्? मैवं, तेपां मातृसपिण्डाविपयत्वेन विरोधस्य परिहृतत्वात् । अथ वा मा भूत्तेपां विशेषविपयत्वं, किं तूदीच्यदेशे ये मातुलादिदुहितृसम्बन्धानाचरन्ति तद्विपयाणीत्यविरोधः । तेपामेव दोषश्रवणात् । तथा च वोधायनः—

‘पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतः अनुपनीतेन भार्या च सहभोजनं, पर्युर्पितभोजनमुच्छृष्टभोजनं पितृष्वसृमातुलदुहितृपरिणयनमिति । तथोत्तरतः पञ्च ऊर्णाविक्रयशशीधुपानमुभयतोदाद्विर्यवहारः आयुधीयकं समुद्रयानमिति इतर इतरस्मि न्कुर्वन्दुष्यति । इतर इतरस्मिन् । तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्’

इति । अयमर्थः—इतरो दाक्षिणात्यः इतरस्मिन् उत्तरदेशे मातुलसम्बन्धादिकं कुर्वन् दुष्यति, न स्वदेशे तथेतरः उदीच्य इतरस्मिन् दक्षिणदेशे शीधुपानादिकं कुर्वन् दुष्यति । न स्वदेशो । कुतः, देशप्रामाण्यात् देशनिवन्धनादाचारप्रामाण्यस्येत्यर्थः । अत एव देवलः—

यस्मिन्देशे य आचारो न्यायदृष्टस्तु कलिपतः ।
तस्मिन्नेव स कर्तव्यो देशाचारस्मृतो भृगोः ॥

इति । न चैव सत्युदीच्यानां स्वदेशे परदेशे वा मातुलसम्बन्धाच्च विरुद्धमिति शङ्कनीयम् । यदाहापस्तम्बः—

येषां परम्पराप्राप्ताः पूर्वजैरप्यनुष्ठिताः ।

त एव तैर्न दुष्येयुराचारैर्नेतरैः पुनः ॥

येषां पितृपितामहादिपरम्पराप्राप्ताः पूर्वजैश्च त्रैविद्यवृद्धैरनुष्ठिताः आचारास्सन्ति त एव तैराचारैरनुष्टीयमानैर्न दुष्येयुः, नेतरैः । न ह्युदीच्यानां तथाविधा आचारास्सन्ति (यथा)¹ दक्षिणासा नाम् । अतस्त्वैरेव स्वदेशे कार्याणि नान्यैरिति सिद्धम् । देशव्यवस्थया प्राप्ताण्यमुक्तं वाऽर्तिककारैः²—

सर्वेषामेवमादीनां प्रतिदेशं व्यवस्थया ।

आपस्तम्बेन संस्कृत्य दुष्टादुपृत्वमाश्रितम् ॥

इति । यन्तु वोधायनेन ‘देशप्राप्ताण्यम्’ इत्येवमन्तमुक्तोक्तं—

‘मिथ्यैतदिति गौतमः । उभयं चैव नाद्रियेत
शिष्टागमविरोधदर्शनात् शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनाच्च’

इति, तन्न पूर्वोक्तनिराकरणार्थं गौतमग्रहणात् । किं तु शिष्टस्मृतिविरोधदर्शनाद्वौतमस्य मातृसपिण्डापरिणयनमभिप्रेतमिति³ दर्शयितुम् । एवं च यदुक्तमन्यैः—

‘स्यादेवं यद्यनन्तरमेव मिथ्यैतदिति न वृयात्’⁴

¹ नेदं पदमावश्यकर्मापि कुत्रापि कोशे दृश्यते. ² वार्तिककारपादः—क.

³ यनमनभिप्रेतमिति वरम्.

⁴ इयं चापगकोक्तिगति भाति

इति, तदप्यपास्तम् । तेन श्रुतेः स्मृतेराचाराच्च सिद्धं मातुलदुहितृ-
पैतृप्वसेयीपरिणयनमिति^१ सर्वमनवद्यम् ॥

इति स्मृतिचान्द्रिकायां मातुलदुहितृपरिणयनसमर्थनम्.

कन्यालक्षणानि.

‘अनन्यपूर्विकां कान्तां’ इयादिना कानि चित्कन्यालक्षणान्यु-
क्तानि । अधुना लक्षणान्तराण्युच्यन्ते । तत्र मनुः—

अव्यज्ञाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोमकेशदशनां मृदज्जीमुद्रहेत्स्वयम् ॥

शातातपोऽपि—

हंसस्वनां^२ मेववर्णा मधुपिङ्गललोचनाम् ।

तादशीं वरयेत्कन्यां^३ गृहस्थसुखमेधते ॥

आपस्तम्बोऽपि—

‘वन्धुशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेत्’

इति । लक्षणसम्पन्नामित्यनेन विपरीतां नोद्रहेदित्याह । अत
एव मनुः—

नोद्रहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम् ॥

वाचाटां वहुभापिणीम् । पिङ्गलां पिङ्गलाक्षीम् । यमोऽपि--

^१ मातुलसम्बन्धादिकमिति—ग.

^२ स्वरां ; ^३ मुद्रहन्कन्यां ;

⁴ स्वय—वैय.

हस्वा दीर्घा कृशा स्थूला पिङ्गाक्षी गौरपाण्डुरा ।
न पूज्या न च सेव्यास्ता नाशमृत्युकरास्त्रियः ॥

विष्णुपुराणोऽपि—

न इमश्रुव्यञ्जनवर्तीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।
न वर्धरस्वरां क्षमां न च काकस्वनां तथा ॥
नाति^२ वद्वेक्षणां तद्वृत्ताक्षीं नोद्रहेद्वधः ।
यस्याश्च रोमशे जडे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ॥
गण्डयोः कूपकौ यस्या हसन्त्यास्तां न चोद्रहेत् ।
नातिरूक्षच्छर्विं पाण्डुकरजामरुणेक्षणाम् ॥
आपीनहस्तपादां च न कन्यामुद्रहेद्वधः ।
न वामनां नातिदीर्घां नोद्रहेत्संहतभ्रुवम् ॥
न चातिच्छद्रदशनां न कराळमुखीं नरः ।

इति । अथ नामतो वर्ज्याः । यथाह मनुः—

नर्क्षवृक्षनदीनाम्रीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।
न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्रीं न च भीषणनामिकाम् ॥

ऋक्षं नक्षत्रम् । अन्त्या म्लेच्छा । भीषणं भयानकम् । आप-
स्तम्बोऽपि—

‘नक्षत्रनामा नदीनामा वृक्षनामाश्च गर्हिताः ।
सर्वाश्च रेफलकारोप्मान्ता वरणे परिवर्जयेत्’

^१ सा पतिमृत्युकरी यतः—वैद्य,

^२ नानि—वैद्य,

यपोऽपि—

देवतास्त्रीं नदीनास्त्रीं शैलगन्धर्वनाभिकाम् ।
ऋष्टवृश्लतानास्त्रीं दारार्थे परिवर्जयेत् ॥

तथा पुनर्भूरप्यविवाद्या । यदाह काश्यपः—

सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकोतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।
आप्ति परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च या ॥
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत् ।
प्ररोहत्यग्निना दग्धः पादपस्मुचिरादपि ॥
न च पौनर्भवादग्धं कुलं कापि प्ररोहति ।

पौनर्भवाः पुनर्भुव इत्यर्थः । तथा च वोधायनः—

‘वाग्दत्ता मनोदत्ता आप्ति परिगता सप्तमं पदं
नीता भुक्ता गृहीतगर्भा प्रमृता चेति सप्तविधा
पुनर्भूः । तां गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं वा विन्देत्’

इति । वाङ्दत्ता पुनस्संस्कारकर्मणि पुनर्भूर्भवति । अतस्तां
गृहीत्वा परिणीय प्रजां धर्मं च न विन्देत् भजेदित्यर्थः । अत
एव नारदः—

कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनस्संस्कारकर्मणि ॥

पाणिग्रहणदूषितेति वाग्दत्तादेस्तपलक्षणार्थम् । याज्ञवल्कयोऽपि—

अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूसंस्कृता पुनः ।

इति । अक्षता वाग्दत्तादिका । क्षता तु भुक्तादिका । अत्र यद्य-
प्युक्तानि वाह्यलक्षणानि कथं चित् ज्ञातुं शब्द्यानि, तथाऽप्याभ्य-
न्तराणां दुर्विज्ञेयत्वात्तद्ज्ञानमाश्वलायनोक्तविधिना कार्यम् । अत
एवाश्वलायनोऽपि दुर्विज्ञेयानि लक्षणानीत्याह—

‘अष्टौ पिण्डान् कृत्वा कृतमग्रे प्रथमं जडे कृते सत्यं
प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यभिजाता नदिदमिह
प्रतिपद्यताम् । यत्ससं तदृश्यताम् । इति पिण्डा-
नभिमन्त्रय कुमारीं व्रूपादेपामेकं गृहाणेति । क्षेत्रा
चेदुभयतस्सत्यादृज्ञीयात्, अन्नवत्यस्याः प्रजा
भविष्यतीति विद्यात् । गोष्टात्पथुमती । वेदपुरी-
पाद्वल्पवर्चस्विनीति¹ अविनाशिनो हृदात्सर्वसम्प-
न्ना । देवनात्कितवी । यैदिं चतुर्पथाद्विप्रवा-
जिनी । ईरिणादधन्या स्यात् । श्मशानात्पतिद्वी’

इति । विविधं व्रजतीति विप्रवाजिनी स्वैरिणीत्यर्थः । एवमुक्त-
लक्षणयोगिन्यामविशेषेण विवाहप्राप्तौ क चित्कुलतोऽपवाद-
माह यमः—

चतुर्दश कुलानीमान्यविवाहानि निर्दिशेत् ।

अनार्थं व्राह्मणानामृत्विजां च विवर्जयेत् ॥

¹ इद्वावादिनी—मदन.

अत्युच्चमतिहस्वं च अतिवर्णं च वर्जयेत् ।
 हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयाविकुलानि च ॥
 श्वित्रिकुष्ठिकुलादीनां कुर्याद्विपारिवर्जनम् ।
 सदा कामकुलं वर्जये लोमशानां च यत्कुलम् ॥
 अपस्मारिकुलं यज्ञं यज्ञं पाण्डुकुलं भवेत् ।

इति । अनर्पेयमविज्ञातप्रवरम् । अत्युच्चमतिदीर्घा यस्मिन्कुले
 तदत्युच्चम् । अतिहस्वमतिकुब्जा यस्मिन् । अतिशयितो वर्णो
 यस्मिन् तदतिवर्णम् । एतच्च रोगिकुलवर्जनं तद्रोगसङ्कान्तिभ
 यात् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

स्फीतादपि न सञ्चारिरोगदोपसमन्वितात् ।

इति । स्फीतात्समृद्धादित्यर्थः । दोपाः पातित्यम् । मनुरापि—

महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
 स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥
 हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् ।
 क्षश्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥

इति । हीनक्रियं यागाद्यनुष्टानरहितम् । निष्पुरुषं पुरुषशून्यम् ।
 निश्छन्दो वेदहीनम् । रोमशं वहुरोमशम् । अर्शसं ज्याधिविशे-
 पोपेतम् । एवमितराण्यपि द्रष्टव्यानि । एतच्च हीनक्रियादिवर्जनं
 तथाविधापत्यपरिहारार्थम् । श्रूयते च तथाविधापत्योत्पत्तिः
 पुराणे—

मातुलान्भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

यथाशीला भवेन्माता तथाशीला भवेत्सुता ।

इति । अत एव च मनुससद्विरेव सह सम्बन्धमाचरेदिसाह—

उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं¹ सम्बन्धानाचरेत्सह² ।

निनीपुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्यजेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

दशपुरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।

मातृतः पितृतः पञ्च विख्याताः पुरुषा यस्मिन्कुले तदशपूरुष-
विख्यातं कुलं, तस्मान्महाकुलात् पुत्रपश्वादिसमृद्धात्कन्यामुद्रहे
दिसर्थः । सा च सर्वाणेव ग्राह्या । यदाह व्यासः—

स्नात्वा समुद्रहेत्कन्यां सर्वर्णा लक्षणान्विताम् ।

इति । एतत्प्रथमपरिणयनविपयम् । अत एव मनुः—

सर्वर्णाऽग्रे द्विजार्तीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

इति । अनेन सर्वर्णापरिणयनोत्तरकालमसर्वर्णापरिणयनमवि-
रुद्धमिसाह । अत एव याज्ञवल्क्यः—

निस्तो वर्णानुपूर्व्येण द्रे तथैका यथाक्रमम् ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्यास्स्वाशशूद्रजन्मनः ॥

वर्णक्रमाद्वाह्यणस्य क्षत्रिया वैश्या शूद्रा चेति तिस्तो भार्याः ।

¹ स्सार्थ—त.

² हुथः.

क्षत्रियस्य वैश्या शूद्रा चेति द्वे । वैश्यस्यैका गूढ्रेति । सवर्णा पुनर्सर्वेषां मुख्या स्थितैव । न च ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या चेति तिस्रो भार्या इति व्याख्यानं शङ्कनीयं, तथात्वे ‘स्वाश्शूद्रजन्मनः’ इत्यविवक्षितार्थं स्याद्वैश्यस्यापि तथात्वेना विशेषात् । अतः पूर्वोक्तेव¹ ज्यायसी । अत एव मनुः—

शूद्रैव भार्या गूढ्रस्य सा च स्वा च विशस्मृते ।

ते च स्वा चैव राजस्सुस्ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥
इति । एततु कामतः प्रवृत्तविपयम् । यदाह स एव—

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमास्युः क्रमात्तद्वराः ।

इति । अवरा जगन्या इत्यर्थः । अनेन धर्मार्थं सवर्णपरिणयनमित्युक्तं भवति । अत एव विष्णुः—

द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत्कचित् ।

रसर्थमेव सा तस्य रागान्वयस्य प्रकीर्तिता ॥

इति । सा धर्मार्थं न भवेत् धर्मकार्येषु नानुप्रविशेदित्यर्थः । अत एव मनुः—

द्वैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।

नाश्वन्ति पितृदेवास्तं न च स्वर्गं स गच्छति ॥

तत्प्रधानानि तदायत्तानीर्थः । यत्तु तेनैवोक्तं—

न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापव्यपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रभार्योपदिश्यते ॥

¹ पूर्वोक्ते—ख.

इति, तदग्रत एव शूद्रापरिणयनविपयं,

‘इमास्स्युः क्रमशोऽवराः’

इति तेनैव क्रमविधानात् । उक्तं च याज्ञवल्क्येन—

‘तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण’

इति । आपयपि तिपृतोस्सवर्णामिलभमानयोरपीयर्थः । एतच्चानयोरत्यन्तनिपेधार्थं, न पुनर्वैश्यस्य प्राप्तवर्थम् । यतस्स एवाह-

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥

इति । पैठीनसिस्तु सवर्णालिभे क्षत्रियादिविवाहमाह—

‘अलाभे कन्यकायास्त्रातकव्रतं चरेदपि वा क्षत्रियायां पुत्रानुत्पादयेत् वैश्यायां शूद्रायां वेत्यन्ये’

इति । यदपि च याज्ञवल्क्येनोक्तं—

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्वारोपसङ्घः ।

न तन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयम् ॥

इति, तदपि मानवेन समानार्थम् । न चैवं सति

‘तत्रात्मा जायते स्वयम्’

इति हेतुत्वेनानुगुणमिति वाच्यं, तेनापि

‘तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण’

इति शूद्रापरिणयनस्योक्तत्वात् । किं च हेतुत्वानुसारेण कदाचिदपि शूद्राविवाहानङ्गीकारे क्षत्रियादिविवाहोऽपि न स्यात्,

तत्राप्यात्मन एवोत्पत्तिः । अतो नायं हेतुः किं त्वयमर्थवादः
इति मन्तव्यम् । यत्पुनर्यमेनोक्तं—

ब्राह्मणो वृपलीं गत्वा व्यहं भवति सूतकी ।

अथास्यां गर्भमाधत्ते ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥

इति ; यदपि मनुना—

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।

जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥

इति, तेनापि व्युत्क्रमेणोद्राहकर्म गमनं तस्यामेव सुतोत्पत्तिनिषिद्ध्यते ; न पुनस्तत्र सुतोत्पत्तिपात्रम् । तथात्वे तु,

‘चतुस्त्रिद्वैचकभागिनो वर्णतो ब्राह्मणात्मजाः’

इति विभागवचनं न स्यात् । अत एव मनुरपि केवलगूद्रापत्यतया दोषमाह—

शिलपेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥

अयाउययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम् ।

कुलान्याशु विनश्यन्ति¹ यानि हीनानि मन्त्रतः ॥

इति । गोभिरश्वौर्वैक्रीयमाणैरिसर्थः । तथा मतान्तराण्यपि स एवाह—

शूद्रावेदो पतत्यत्रेषुतथ्यतनयस्य च ।

शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥

¹ कुलान्यकुलतां यान्ति —क द्व ग.

अस्यार्थः—शूद्रावेदी विप्रः पतति । अत्रात्रे हतध्यतनयस्य गौतमस्य च मतमुक्तम् । अतस्तयोर्मते शूद्राविवाहो नास्ति । शौनकस्य न विवाहमात्रात्पातित्यं, किं तु सुतोत्पत्त्या । अतस्तस्य मते शूद्रामृतौ नोपेयात् । भृगोस्तु न तत्र सुतोत्पत्त्याऽपि पतनं, किं तु तदपत्यतया तान्येव शूद्रायामुत्पन्नान्येव अपसानि यस्यासाँ तदप्यः; तस्य भावस्तदपत्यता; तयेयर्थः । अतस्तस्य मते ब्राह्मण्यामप्रमूतायां शूद्रामृतौ नोपेयादिति । तथा वसिष्ठोऽपि शूद्रापरिणयननिपेधमाह—

‘शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जम् । तदु तथा न कुर्यात् । अं-
होभिर्ध्रुवः कुलापकर्षः प्रत्युतास्वर्ग्यः’

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां कन्यालक्षणानि.

वरलक्षणानि.

अथ वरलक्षणानि । तत्र गौतमः—

‘विद्याचारित्रवन्धुशीलसम्पन्नाय दद्यात्’

इति । विद्या वेदः श्रुतं च । चारित्रमनुष्टानम् । वन्धुः प्रशस्ता-
भिजनः । शीलं वृत्तम् । एतेसम्पन्नाय कन्यां दद्यादियर्थः ।
आपस्तम्बोऽपि—

‘वन्धुलक्षणशीलसम्पन्नश्श्रुतवानरोग इति वरस-
म्पत्’

इति । यमोऽपि—

कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च
 विद्यां च वित्तं च सनाथतां च ।
 एतानुणान्तसम परीक्ष्य देया
 कन्या वुधैश्शेषमचिन्तनीयम् ॥

इति । यनु विष्णुनोक्तम्—

ब्राह्मणस्य कुलं ग्राह्यं न वेदा न पदक्रमाः ।
 कन्यादाने तथा श्राद्धे न विद्या तत्र कारणम् ॥

इति, तत्कुलस्य प्राधान्यप्रतिपादनपरम् । न पुनर्विद्यानिराक-
 णार्थम् । अत एवाश्वलायनः—

‘कुलमग्रे परीक्षेत’

इति । तथा पुंस्त्वमपि परीक्षणीयं तस्येत्याह याज्ञवल्क्यः—

यवात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनाप्रियः ।

कायायनोऽपि—

अपत्यार्थं स्त्रियस्सृष्टास्त्रीं क्षेत्रं वीजिनो नराः ।

क्षेत्रं वीजवते देयं नावीजी क्षेत्रमहंति ॥

इति । अतस्तत्परीक्षणीयमिति भावः । नारदस्तु तत्परी-
 क्षोपायमाह—

यस्याप्सु प्रवते वीजं हादि मूत्रं च फेनिलम् ।

पुमान् स्यालृक्षणैरतैर्विपरीतस्तु पण्डकः ॥

इति । वीजं वीर्यम् । हादि शब्दवत् । याज्ञवल्क्योऽपि—

हादिफेनिलमूत्रस्तु गुरुथुको वृपस्वनः ।

पुमान्स्यादन्यथा पण्डो दुश्चिकित्सो मुखेभगः ।

मुखेभगष्पण्डविशेषः । शातातपोऽपि वरलक्षणान्याह—

वरो वरयितव्योऽर्थी कुलशीलसमन्वितः ।

रूपवान्पण्डितः प्राङ्गो युवा दोपविवर्जितः ॥

इति । वरयितव्यः कन्यापित्रेति शेषः । दोपा अपि कात्या
यनेनोक्ताः—

उन्मत्तः पतितः कुपृष्ठी तथा पण्डस्सगोत्रजः ।

चक्षुश्श्रोत्रविहीनश्च तथाऽप्समारदूपितः ॥

वरदोपास्मृता ह्येते कन्यादोपाश्च कीर्तिताः ।

दूरस्थानामविद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् ॥

शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका वुधेः ।

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां वरलक्षणानि.

कन्यादानकालाः

अथ कन्यादानकालाः । तत्र संवर्तः—

अपृमे तु भवेद्दौरी नवमे नग्निका भवेत् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृपली स्मृता ॥

वृपली रजस्वला ।

वन्ध्या तु वृपली ज्ञेया वृपली च मृतप्रजा ।

अपरा वृपली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

इति देवलस्मरणात् । एतच्च प्रायिकाभिप्रायं, न पुनर्द्वादश एव
रजस्वला भवतीति, कासां चिदर्वागपि रजोदर्शनसम्भवात् ।
अत एव यमः—

अष्टवर्षा भवेद्दौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

यत्पुनरापस्तम्बेनोक्तं—

अष्टवर्षा भवेद्दौरी दशवर्षा तु कन्यका ।

प्राप्ते तु द्रादशे वर्षे रजस्त्रीणां प्रवर्तते ॥

इति, यदपि यमेनोक्तं—

संप्राप्ते द्रादशे वर्षे रजस्त्रीणां प्रवर्तते ।

इति, यदपि यमेन—

सम्प्राप्ते द्रादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिवति शोणितम् ॥

इति, तदपि प्रायिकाभिप्रायं, कासां चित्तत्रापि रजोदर्शनास-
म्भवात् । अत एव मनुः—

त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्रादशवार्षिकीम् ।

त्रयष्टवर्षोऽष्टवर्षी वा धर्मे सीदाति सत्वरः ॥

इति । सत्वरोऽल्पतया इत्यर्थः । एवं च यावद्वजोदर्शनं न भवति
तावत्कन्योद्वाहो न विरुद्ध इत्युक्तं भवति । अत एव यमः—

तावदुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।

इति । गौतमोऽपि—

‘प्रदानं प्रागृतोरप्रयच्छन्दोषी प्राग्वामः प्रतिपत्ते-
रित्येके’

इति । संवर्तोऽपि—

रोमकाले तु सम्प्राप्ते सोमो भुङ्गे तु कन्यकाम् ।
रजःकाले^१ तु गन्धर्वो वहिस्तु कुचदर्शने^२ ॥
तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयात्पिना ।
ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोपः पितरमृच्छति ॥

इति । नग्निका च पुराणे दर्शिता—

यावन्न लज्जयाऽङ्गनि कन्या पुरुषसन्निधौ ।
योन्यादीन्यवगृहेत तावद्वति नग्निका ।

इति । सङ्ग्रहकारोपि—

यावच्चेलं न गृह्णाति यावत्क्रीडति पांसुभिः ।
यावद्वोषं न जानाति तावद्वति नग्निका ॥

अमरस्तु यावद्वतुदर्शनं नग्निकेत्याह—

‘नाग्निकाऽनागतार्तवा’

इति । तथा वरस्यापि परिणयनकालमाह मनुः—

त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्रादशवार्षिकीम् ।
त्रयष्ट्वर्षोऽष्ट्वर्षो वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥

इति । वृहस्पतिरापि—

^१ रजो दध्वा;

^२ कुची दध्वा तु पावकीः—वैद्य.

त्रिंशट्र्पो दशाब्दां तु भार्या विन्देत नग्निकाम् ।
एकाविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्न्यात् ॥

विष्णुपुराणेऽपि—

वैष्ठेरेकगुणैर्भार्यामुद्रहेत्रिगुणस्तयम् ।

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकार्यां कन्यादानकालाः.

कन्यादानफलम् ।

अथ कन्यादानफलम् । यस्तूक्तविधिना कन्यां प्रयच्छार्ति
तस्य फलमाह मनुः—

नाग्निहोत्रादिभिस्तत्स्यादक्षयं ब्राह्मणस्य वा ।

यत्कन्यां विघ्विवदत्वा फलप्राप्नोति मानवः ॥

मरीचिरपि—

नाग्निचिन्नरकं याति न कन्यादो न तत्सुत ।

विश्वजित्सम्प्रितो यज्ञः कन्यादानं महाफलम् ॥

संवर्तोऽपि—

ज्योतिष्ठोपातिरात्राणां शतं शतगुणीकृतम् ।

प्राप्नोति कन्यकां दत्त्वा होममन्त्रैश्च संस्कृताम् ॥

वृहस्पतिरपि—

सहस्रसम्मिता धेनुरनडान्दश धेनवः ।

दशानडुत्समं यानं दशयानसमो हयः ॥

दशवाजिसमा कन्या भूमिदानं च तत्समम् ।

कनकाश्वतिला नागा दासीरथमहीगृहाः ।

कन्या च कपिला भेनुर्भद्रादानानि वै दश ॥

यमोऽपि—

दशानां तु सहस्राणां यज्ञानां धुर्यवाहिनाम् ।

सुपात्रे विनियुक्तानां कन्या विद्या च तत्समम् ॥

गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददद्व्यलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥

इति । तथा रजस्वलापरिणेतुरपि स एव दोपमाह—

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठभ्रता तथैव च ।

त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्टा कन्यां रजस्वलाम् ॥

यस्तां विवायेत्कन्यां व्राक्षणो मदमोहितः ।

असम्भाष्यो ह्यपाङ्गेयस्स विप्रो वृपलीपतिः ॥

वृपलीसङ्खीता यो व्राक्षणो मदमोहितः ।

सततं सूतकं तस्य व्राक्षहत्या दिने दिने ॥

इति । यः पुनस्तामुपभुङ्गे तस्यापि स एव दोपमाह—

यः करोत्येकरात्रेण वृपलीसेवनं द्विजः ।

स भैश्वभुग्जपन्नित्यं त्रिमिवैर्वर्यपोहाति ॥

वृपलीगमनं चैव मासमेकं निरन्तरम् ।

इह जन्मनि शूद्रत्वं मृतश्चा चैव जायते ॥

वृपलीफेनपीतस्य निश्वासोपहतस्य च ।

तस्यां चैव प्रमृतस्य निष्कृतिर्नेव विद्यते ॥

यदा तु कन्यैव रजस्वला भवति तदा तत्पितुर्भूणहस्यामाह
वृहस्पतिः—

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भूणहस्या पितुस्तस्यास्सा कन्या वृपली स्मृता ॥

भूणहस्या गर्भहस्या । सा च प्रत्यृतु वेदितव्या । तथा च
याज्ञवल्क्यः—

अप्रयच्छन्समाप्नोति भूणहस्यामृतावृत्तौ ।
नारदोऽपि—

यावन्तश्चर्तवस्तस्यास्समतीयुः पर्ति विना ।

तावसो भूणहस्यास्युस्तस्य यो न ददाति ताम् ॥
यत्पुनर्मनुनोक्तं—

काममामरणात्प्रेष्टृहे कन्यर्तुमसपि ।

न त्वेवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हि चित् ॥

इति, तद्गुणवति सम्भवति गुणहीनाय न दद्यादित्येवम्परं, न
पुनर्गुणहीननिषेधार्थम् । यत आह वोधायनः—

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्रिकां व्रक्षचारिणे ।

अपि वा गुणहीनाय नोपरोद्धया रजस्वला ॥

यमोऽपि—

दद्यादुपवते कन्यां नग्रिकामेव शक्तिः ।

न त्वेव गुणहीनाय नोपरुन्धयाद्रजस्वलाम् ॥

इति । यदा तु तामपि न प्रयच्छति तदा कन्यैव स्वसदृशं भर्तारं
वरयेत् । तदाह यमः—

कन्या तु द्रादशे वर्षे याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।

भ्रूणहसा पितुस्तस्यास्सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥

एतच्च वरणमृतुप्रभृति वर्पत्रयादूर्ध्वं वेदितव्यम् ।

तथा च वोधायनः—

त्रीणि वर्पाण्यृतुमती काङ्क्षेत् पितृशासनम् ।

ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत् सदृशं पतिम् ॥

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमापि श्रेयेत् ।

सदृशो गुणवान् । मनुरपि—

त्रीणि वर्पाण्युपासीत् कुमार्यतुमती सती ।

ऊर्ध्वं तु कालादेतस्मादिन्देत् सदृशं पतिम् ॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यादि स्वयम् ।

नैनः किं चिद्याम्रोति न च यं साऽधिगच्छति ॥

यं भर्तारमधिगच्छति सोऽपि न दोषमाम्रोतीर्थः । यन्तु
विष्णुनोक्तं—

ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यास्त्वयंवरम् ।

इति, तद्वित्रयादर्वाङ्गिपेधपरम् । अत्र मनुः—

अलङ्कारं नाददीति पित्रयं कन्या स्वयंवरा ।

मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यादि तं हरेत् ॥

यस्तु वाचा कन्यां प्रदाय पुनस्तामपहरति स राजा दण्डय

इत्याह याज्ञवल्क्यः—

सकृतप्रदीयते कन्या हरस्तां चोरदण्डभाक् ।

मनुरापि—

स कृदंशो निपतति स कृत्कन्या प्रदीयते ।

स कृदाह ददानीति त्रीण्येतानि स कृत्सकृत् ॥

स कृदंशो निपतति स कृदेव पित्रादिभिर्भागं लभत इत्यर्थः । एत-
चादुष्टवराभिप्रायम् । यदाह नारदः—

दत्वा न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।

अदुष्टश्चेद्रसो राजा स दण्डयस्तत्र चोरवत् ॥

अनेन दोपदर्शनेन वाग्दत्तामपि न पूर्वस्मै दद्यादेत्युक्तं भवाति ।

अत एव गौतमः—

‘प्रतिश्रुत्याप्यर्थमसंयुक्ताय न दद्यात्’

इति । अनेनैवाभिप्रायेण याज्ञवल्क्योऽपि—

दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत् ।

इति । यत्तु मनुनोक्तं—

एतत्तु न परे चकुर्नापरे चापि साधवः ।

यदन्यस्याभ्यनुज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥

इति, तदप्यदुष्टवराभिप्रायम् । अत एव नारदः—

सीपुंसयोस्तु सम्बन्धाद्वरणं प्राग्विधीयते ।

वरणाद्वहणं पाणेसंस्कारो हि विलक्षणः¹

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोपदर्शनात् ।

¹ जेसंस्करेणाविलक्षणम्—ख ; जेसंस्कारो विलक्षणः—क. जेसम्बन्धोऽयं त्रिलक्षणः ; जेसंस्कारो ह्याग्निलक्षणः—मदन.

तयोर्वरणपाणिग्रहणयोर्मध्ये वरणमेव दोषदर्शनादानियतं, न पाणिग्रहणम् । तयोर्वार्गदानमात्रेण¹ पतित्वानुपपत्तेरिति भावः । अत एव यमः—

नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरुच्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ॥

अनेन सप्तमपदादर्वाक्षिपरिणेतुः मरणेऽपि न विधवात्वमित्युक्तं भवति । तथा च वसिष्ठः—

अद्विर्वाचा च या दत्ता व्रियेतादौ वरो यदि ।

न च मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेन सा ॥

पितुरेव न प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः । कात्यायनोऽपि—

वरयित्वा तु यः कश्चित्प्रणश्येत्पुरुषो यदा ।

रक्तागमांखीनितीय कन्याऽन्यं वरयेद्रम् ॥

रक्तागमो रजोदर्शनम् । एवं देशान्तरगतेऽपि दृष्टव्यम् । यदाह नारदः—

प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

त्रिनृतून्सप्तिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्रम् ॥

मनुस्तु शुल्कदाने विशेषमाह—

कन्यायां दत्तशुल्कायां व्रियेत यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥

¹ तस्माद्वाक्.—मदन,

इति । एवं च वागदानप्रभृत्या सप्तमपदादोषदर्शने मरणादौ वा कन्यामन्यस्मै दद्यात्, नोर्ध्वमित्युक्तं भवति । अत एव कात्यायनः—

अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायां तु यत्र वै ।

वरागमश्च सर्वेषां लभेतादिवरस्तु ताम् ॥

अथागच्छेयुरूढायां न तां पूर्ववरो हरेत् ।

पूर्ववरस्स्वदत्तं शुल्कमेव हरेन्न कन्यामिसर्थः । मनुरापि—

न दत्त्वा कस्य चित्कन्यां पुनर्दद्यात् विचक्षणः ।

दत्त्वा पुनः प्रयच्छेद्यः प्रामोति पुरुषानृतम् ॥

तदपि तेनैवोक्तं—

पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥

पञ्च वान्धवानिसर्थः, तेषामेव प्रकृतत्वात् । वसिष्ठस्तु पाणिग्रहणादुपर्यप्यन्यस्मै दानमाह—

पाणिग्रहे कृते कन्या केवलं मन्त्रसंस्कृता ।

सा चेदक्षतयोनिस्स्यात्पुनस्संस्कारमर्हति ॥

नारदोऽपि—

उद्ग्राहिताऽपि या कन्या न चेत्सम्प्राप्तैयुना ।

पुनस्संस्कारमर्हेत् यथा कन्या तथैव सा ॥

एतदपि दोषदर्शने वेदितव्यम् । अत एव यमः—

वरशेत्कुलशीलाभ्यां न युज्येत कथं चन ।
 न मन्त्रः कारणं तत्र न च कन्यानृतं भवेत् ॥
 समाकृष्ण तु तां कन्यां वलादक्षतयोनिकाम् ।
 पुनर्गुणवते दद्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥

कात्यायनोऽपि—

स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीव एव वा ।
 विकर्मा वा सगोत्रो वा दासो दीर्घामियोऽपि वा ॥
 ऊढाऽपि देया साऽन्यस्मै सप्रावरणभूपणा ।

मनुरापि—

न एते मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ ।
 पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

एवं च यानि संस्कारादूर्ध्वमक्षतयोन्याः पुनरुद्धाहपराणि तानि
 मुगान्तराभिप्रायाणीति मन्तव्यम् । अत एवादिपुराणे—

ऊढायाः पुनरुद्धाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।
 कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डुलुम् ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

देवरात्तु सुतोस्तिं गोमेधं च कमण्डुलुम् !
 अक्षतां पौरुषं मेधं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

मनुस्तु दोपदर्शने कन्याया अपि परित्यागमाह—

विधिवत्प्रतिगृह्णापि त्यजेत्कन्यां विगाहैताम् ।
 व्याधितां विप्रदृष्टां वा छन्ना चोपपादिताम् ॥

विविधं प्रकर्षेण दुष्टां विप्रदुष्टाम् । नारदोऽपि—

नादुष्टां दूषयेक्तन्यां नादुष्टं दूषयेद्रम् ।

दोषे सति न दोषस्यादन्योन्यं त्यजतोद्वयोः ॥

एतदपि सप्तपदादर्वाग्वेदितव्यं, तत्रैव भार्यात्वस्योपपत्तेः¹ ।

अत एव मनुः—

पाणिग्रहणिका मन्त्रा² नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वदिस्सम्प्रभे पदे ॥

यस्तु कन्यादोषमनभिधाय प्रयच्छति स राजा दण्डय इत्याह
नारदः—

यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।

तस्य कुर्यान्तपो दण्डं पूर्वसाहस्रेदितम् ॥

पणशतद्रयं सप्तत्यधिकं पूर्वसाहस्रम् । यन्तु याज्ञवल्कयेनोक्तं—
अनाख्याय ददहोपं दण्ड उत्तमसाहस्रम् ।

इति, तदोषभूयत्स्वाभिप्रायम् । साशीतिपणसाहस्रमुत्तमसाहस्रम् ।
यः पुनरदुष्टामेव परियजति सोऽपि दण्डय इत्याह नारदः—

प्रतिगृह्य तु यः कन्यामदुष्टामुत्सृजेन्नरः ।

विनेयस्सोऽप्यकामोऽपि कन्यां तामेव चोद्वहेत् ॥

विनेयो दण्डय इत्यर्थः । दण्डमपि स एवाह—

अदुष्टां प्रतिगृह्याथ त्यजन्तुत्तमसाहस्रम् ।

¹ स्योत्पत्तेः—क. ² पाणिग्रहणमन्त्रस्तु—ग.

इति । कन्यादोषा अपि तेनैवोक्ताः—

दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्यङ्गा संस्पृष्टमैथुना ।
धृष्टाऽन्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ॥

इति स्मृतिचान्द्रिकायां कन्यादानफलानि.

कन्यादातृनिर्णयः.

अथ कन्यादातृनिर्णयः । तत्र याज्ञवल्क्यः—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

प्रकृतिस्भ उन्मादादिदोषराहितः । अप्रकृतिस्थत्वे तु पित्रादि-
नाऽपि कृतमकृतमेव । यदाह नारदः—

स्वतन्वोऽपि हि यत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।
तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य ^१हेतुतः ॥

यत्पुनर्मनुनोक्तं—

यस्मै दद्यात्प्रतिपाद्येनां भ्राता चानुमतौ पितुः ।
तं शुश्रूपेत जीवन्तं संस्थितं ^२ च न लङ्घयेत् ॥

इति । तत्योः प्रथान्यप्रतिपादनार्थं न पुनरन्यनिषेधाय । अत
एव नारदः—

पिता दद्यास्त्वयं कन्यां भ्रता वाऽनुमतौ पितुः ।
मातामहो मातुलश्च स कुल्यो वान्धवस्तथा ॥

^१ स्वतन्त्रत्वहेतु—वैद्य.

^२ स्वर्यात्—ग.

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां स्वजातयः¹ ॥

इति । यदा तु सर्वेषामभावत्सदा राजा दद्यात् । तदाह स एव—

यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमावजेत् ।

यदाऽसावपि क्षितिपालनाद्याकुलतया न ददाति तदा कन्यैव
तदनुज्ञया स्वसदृशं भर्तारं वरयेत् । तदपि तेनैवोक्तं—

अनुज्ञया वरं तस्य प्रतीत्य² वरयेत्स्वयम् ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यास्त्वयंवरम् ।

गम्यं गमनार्हमिसर्थः । तथा च वरयेदित्यनुवृत्तौ नारदः—

सवर्णमनुरूपं च कुलशीलवहु³ श्रुतैः ।

सहधर्मं चरेत्तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां कन्यादातृनिर्णयः

विधवानियोजनम्

अथ विधवानियोजनम् । तत्र मनुः—

देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यज्ञियुक्तया ।

प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥

स्त्रिया शशुरादिभिर्नियुक्तया देवराद्वर्तुज्येष्ठात्कनिष्ठाद्वा तदभावे

¹ सजातयः—वैय.

² प्रतीतं—वैय.

³ वल—क.

सपिण्डाद्वाऽभिलिप्ता प्रजा पुस्त्वलक्षणा तयोत्पादनीयेत्यर्थः ।
याज्ञवल्क्योऽपि—

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा वृताभ्यक्तं क्रतावियात् ॥

पुत्रकाम्यया तस्या इति शेषः, अन्यथा नियोगनिषेधात् ।
तथा च यमः—

नाकामा सन्नियोज्या स्यात्पुत्रकामां नियोजयेत् ।

इति । न चापुत्रायास्त्वर्गाद्यभावेन पुत्रकामनया भवितव्य-
मिति शङ्कनीयम्—

मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।

स्वर्गं गच्छत्यपुत्राऽपि यथा ते ब्रह्म¹चारिणः ॥

इति स्मरणात् । पुत्रोऽप्येक एवोत्पादनीयो न द्वितीयः ।
तदाह मनुः—

विधवायां नियुक्तस्तु वृताको वाग्यतो निशि ।

एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथं चन ॥

कोचिदेकपुत्रोऽप्यपुत्रसम एवेति नियोगार्थानिष्पत्तिं मन्यमानाः
पुत्रान्तरोत्पत्तिं मन्यन्ते । तदपि तेनैवोक्तम्—

द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीपु तद्विदः ।

अनिर्वृतं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥

अत्र गमनविधिमाह यमः—

¹ यथावद्वद्वा.—क.

ऋतौ तु तस्यां स्नातायां वाग्यतोऽस्तमिते निशि ।
 न स्पृशन्नखरोमाणि गन्धसपर्शवेदयन् ॥
 एक एव छृताक्ताङ्गो दुर्गन्धश्शोकदुर्भनाः ।
 मुखान्मुखं परिहरन्गात्रैर्गात्राण्यसंस्पृशन् ॥
 यतात्मा गर्भमादध्याद्वर्भे दत्ते त्वपत्रजेत् ।

अपत्रजेत्पुनर्न गच्छेदिस्यर्थः । अत एव याज्ञवल्कयः—
 आ गर्भसम्भवाद्वच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् ।
 अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः ॥
 अस्य पूर्वपारिणेतुरित्यर्थः । यत्पुनर्मनुनोक्तं—
 नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।
 अन्यस्मिन्विनियुञ्जाना धर्मं हन्युस्सनातनम् ॥

इति, यदपि स्मृत्यन्तरे—

न द्वितीयश्च साध्वीनां कचिद्दर्ताप¹दिश्यते ।

इति, तत्कलौ निषेधपरामित्यविरोधः । अत एव क्रतुः—
 देवरान्न मुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या न दीयते ।
 न यज्ञो गोवधः कार्यः कलौ न च कमण्डलुः ॥

वोधायनोऽपि—

विधिर्योऽनुष्ठितः पूर्वं क्रियते नेह साम्प्रतम् ।
 पुराकल्पस्स यद्रच्च विधवाया नियोजनम् ॥

इति । इति स्मृतिचन्द्रिकायां विधवानियोजनम्.

¹ द्वर्भोऽप—क. ग.

विवाहभेदाः

अथ विवाहभेदाः । तत्र मनुः—

अष्टाविमानसमासेन स्त्रीविवाहान्निवोधत ।
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्पः प्राजापत्यस्तथाऽसुरः ॥
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

इति । तत्र याज्ञवल्कयः—

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्तचलङ्घता ।

यस्मिन्ब्रुक्तलक्षणं वरं स्वगृहमानीय तस्मै यथाशक्तचलङ्घता कध्या
दीयते स ब्राह्मो विवाह इत्यर्थः । मनुरपि—

आच्छाद्य चार्हयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।

आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तिः ॥

अर्हयित्वा अलङ्घारादिभिः पूजयित्वेत्यर्थः । अस्यां जातस्तु दश
पित्रादीन्दश पुत्रादीश्चात्मानं पापान्मोचयति । तथा च
गौतमः—

‘दश पूर्वान्दशापरानात्मानं च ब्राह्मीपुत्रः पुनाति’

इति । स यदि सहृत्त इति शेषः । तथा च मनुः—

दश पूर्वापरान्वर्गानात्मानं चैकविंशकम् ।

ब्राह्मीपुत्रसुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितृन् ॥

मौतमोऽपि—

‘पुनान्ति साधवः पुत्राः’

इति । दैवार्पयोरपि लक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

यज्ञस्थ क्रत्विजे दैव आदायार्पस्तु गोद्रयम् ॥

यज्ञे प्रारब्धे यस्मिन्ब्रह्माद्य क्रत्विजे कन्या दीयते स दैवो
विवाहः । तथा च मनुः—

यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।

अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥

यत्र पुनर्गोद्रियमादाय कन्या दीयते स आर्पो विवाहः । गोद्र-
यग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । अत एव मनुः—

एकं गोमिथुनं द्रे वा वरादादाय धर्मतः ।

कन्याप्रदानं विधिवदार्पो धर्मस्स उच्यते ॥

मिथुनं वृषभो धेनुश्च । अनयोः फलमाह याज्ञवल्क्यः—

चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजष्टु ।

प्रथमजो दैवोत्पन्नसप्तपूर्वान् सप्तापरान्पुनातीति । उत्तरज आ-
र्पोत्पन्नः । स पुनर्खीर्त्तीन् । तथा च मनुः—

दैवोद्जस्मुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्पोद्जस्मुतखीर्त्तीन् पद् पृथ्वयोद्जस्मुतः ॥

कायः प्राजापत्यः । तत्स्वरूपमपि स एवाह—

सहोभो चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य तु ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिस्मृतः ॥

इति । तथा ५५ मुरादिचतुष्टयमाह याज्ञवल्कयः—

आसुरो द्रविणादानाद्वान्धर्वस्समयान्मिथः ।

राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाच्छलात् ॥

वराद्रविणमादाय यत्पित्रादिभिर्दानरहितं कन्यार्पणं स आसुरो
विवाहः । तथा च मनुः—

ज्ञातये द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।

कन्या ५५ प्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥

आप्रदानमादानं स्वीकारः । स्वाच्छन्द्यात् स्वेच्छात् इत्यर्थः ।
गान्धर्वस्तु कन्यावरयोरिच्छयाऽन्योन्यसंयोगः । तथा च मनुः—

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वस्स तु विजेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥

मैथुन्यो मैथुनाय हित इत्यर्थः । राक्षसस्तु युद्धेन कन्याहरणम् ।
तथा च मनुः—

हत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।

प्रसह कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥

प्रसह वलात्कारेणेत्यर्थः । पैशाचः पुनः कन्यकाच्छलाद्वांति ।
छलनं छलः । छद्मना स्वापाद्यवस्थामु कन्याहरणं पैशाच
इत्यर्थः । तथा च शैनकः—

‘मुसानां प्रमत्तानां वाऽपहारे पैशाचः’

इति । तेष्वासुरादिपु सन्तिदोषानाह मनुः—

ब्राह्मादिपु विवाहेषु चतुर्वेवानुपूर्वशः ।
 ब्रह्मवर्चसिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः ॥
 रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।
 पर्याप्तभोगा धर्मपूषा जीवन्ति च शतं समाः ॥
 इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः ।
 जायन्ते द्विविवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विपस्मुताः ॥

नृशंसो हिंसः । ब्रह्मद्विपो वेदद्विपः । न चासुरादिविवाहेषु
 सप्तपदातिक्रमणाद्यभावेन पतित्वभार्यात्वयोरनुपपत्तिरिति शङ्क-
 नीयं, तत्रापि स्वीकारानन्तरमेव संस्कारविधानात् । तथा च
 देवलः—

गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वेवाहिको विधिः ।
 कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैस्समयेनाग्निसाक्षिकः ॥

गृहपरिशिष्टेऽपि—

गान्धर्वामुरपैशाचविवाहा राक्षसश्च यः ।

पूर्वं परिश्रय¹स्तेषां पश्चाद्वेषो विधीयते ॥

परिश्रय¹स्वीकारः । अत एव वसिष्ठोऽपि न वलादपहारमात्रेण
 भार्यात्वमाह—

वलाच्चेत्प्रहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवदेया यथा कन्या तथैव सा ॥

अत्र वर्णव्यवस्थया विवाहनियममाह मनुः—

¹ परिणय—ख.

पडानुपूर्वा विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽपरान् ।

विद्धुद्रयोस्तु तनेव विद्याद्भूम्यानराक्षसान् ॥

ब्राह्मादीन्गार्थवान्तान्ब्राह्मणस्य धर्म्यान् धर्मादनपेतान् विजानीयात् । अपरानामुरादीन्पैशाचान्तान्क्षत्रियस्य । वैश्यशूद्रयोरापि तनेव राक्षसवर्जितान् । एतेष्वपि प्रशस्तानाह स एव—

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याशशस्ता गान्धर्वराक्षसो ।

राजस्तथाऽमुरो वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः ॥

गर्हितो न कस्यापि प्रशस्त इतर्थः । अत एव यमः—

अपकृष्टो विवाहानां पैशाचः कथितोऽपृमः ।

इति । अत एवान्यविवाहालाभ एव पैशाचमाह व्यासः¹—

सर्वोपायैरसाध्या स्यात् सुकन्या पुरुषस्य या ।

चौर्येणापि विवाहेन सा विवाहा रहस्तिता ॥

इति । केचिदार्पमापि प्रशस्तं नेच्छन्ति, तत्रापि शुल्कग्रहणात् ।

तथा च मनुः—

आर्ये गोमियुनं शुल्कं केचिदाद्वृष्टैव तत् ।

अल्पोऽपि वा महान्वाऽपि विक्रयस्तावदेव सः ॥

¹ वत्सः—वैश्य.

इति । मृपा निथ्या । नैतद्गर्माय, यतस्तावन्मात्रेणाप्यसौ
विक्रय इत्यर्थः । देवलस्तु न गोमिथुनं शुल्कमित्याह—

एवं^१ विवाहाश्वत्वारो धर्म्यश्श्रेयःप्रदायकाः^२ ।

अशुल्का ब्राह्मणाद्यर्हास्ततो यान्ति द्रव्योः कुलम्^३ ॥

इति । एवं च ब्राह्मणस्य आसुरगान्धवौ प्रशस्तविवाहालाभे
वेदितव्यौ । एवं क्षत्रियादेरपि द्रष्टव्यम् । यत्तु काश्यपेनोक्तं—

क्रीता द्रव्येण या नारी न सा पत्रव्यभिधीयते ।

न सा दैवे न पित्र्ये च दासीं तां कश्यपोऽव्रवीत् ॥

इति, तत्प्रशस्तविवाहसम्भवविपयम् । यदप्यत्र प्रशस्तविवाहा-
भिप्रायेण मनुनोक्तं—

दुर्विवाहैः क्रियालोपैः वेदानध्ययनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मण्यातिक्रमेण च^४ ॥

इति, तदपि पूर्वोक्तेन समानविपयम् । तथा शुल्कादानेऽपि स
एव दोषमाह—

न कन्ययाः पिता विद्रान् गृहीयाच्छुल्कमण्वपि ।

गृह्णंशुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रीयी ॥

नानुशुश्रुम जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ।

शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितविक्रयम् ॥

^१ पूर्वे ; ^२ स्तोयप्रधानिकाः ; ^३ ब्राह्मणाद्यर्ह तारयन्ति कुलद्रव्यम्—वैय,

^४ नेप क्षेत्रो मुद्रितायां मनुसृतां.

यमोऽपि—

यो मनुष्यो मनुष्यस्य विक्रयाद्नमिच्छति ।
तस्य मूत्रं पुरीपं च स परत्रोपजीवति ॥
कन्याविक्रयिणो मूर्खा इह किलिवपकारिणः ।
पतन्ति नरके घोरे दहत्या सप्तमं कुलम् ॥

इति । एतदात्मार्थं धनग्रहणे वेदितव्यम् । कन्यार्थं तु न दोष
इसाह मनुः—

यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।
अर्हणं तत्कुमारीणामानुशंस्यं च केवलम् ॥

इति । यच्छुल्कं कन्यार्थं तत्कुमारीणां केवलमर्हणं पूजनमित्यर्थः ।
आनुशंस्यमपापित्वम् । अत्र यज्ञपार्वः—

विवाहे वितते तन्त्रे होमकाल उपस्थिते ।
कन्याया ऋतुरागच्छेत्कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥
स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।
युज्ञान आहूतिं हुत्वा ततस्तन्त्रं प्रवर्तयेत् ॥

इति श्रीसकलविद्याविशारदकेशवादित्यभट्टोपाध्यायमूनुयाज्ञिक-
देवणभट्टोपाध्यायविरचितायां स्मृतिचान्द्रिकायां विवाहप्रकरणम्.

समाप्तसंस्कारकाण्डः.

BL Devanna Bhatta
1215 Smrticandrika
R5D4
1914
v.1

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

